

הרב יצחק אריאלי ושכתו בחוג הראי"ה ומרכז הרב¹

מאמר המשך והשלמה למאמר 'שכתובי היסטוריה במשפחות תלמידי
הראי"ה קוק', מתוך עיזבון המחבר הי"ד

פתיחה – מעמדו של הרב אריאלי בתודעת מרכז הרב

בשלהי שנת תשס"ו, הושמעה בעיתוני הציבור הדתי-לאומי מחאה כנגד צנזור שנעשה על ידי חלק מצאצאיו של הרב יצחק אריאלי, מגדולי תלמידיו של הראי"ה קוק ומי שהיה 'משגיח' בישיבת מרכז הרב לאורך שנים רבות. צאצאים אלו הוציאו מהדורה מחודשת של חלק מספרו המפורסם של סבם, 'עינים למשפט', כרך ברכות, ובחרו להשמיט מהקדמת הספר את הפסקה האחרונה בה תיאר הרב אריאלי את הערצתו לרבו הגדול, הראי"ה, ואת השתתפותו בהקמת ישיבת מרכז הרב ובביסוסה לאורך השנים. זאת ועוד, הצאצאים צירפו לספר הקדמה ובה בין השאר תיאור תולדות חייו של סבם, תוך התעלמות מכל קשריו עם הראי"ה וישיבת מרכז הרב. "והלא זה היה מוקד חייו!" מחה הרב אליעזר מלמד בטורו השבועי בעיתון 'בשבע'².

1. |הערת הורי המחבר: מאמר זה הינו המשך של המאמר 'שכתובי היסטוריה במשפחות תלמידי הראי"ה קוק' שהודפס ב'אסיף' ג', תשע"ו, עמ' 1138-1156. המחבר הי"ד עסק במאמר הנוכחי בפרקים שונים, אך לא זכינו לסיום המלאכה בידו. החלטנו לפרסם את המאמר כפי שהוא, היות ויש בו עניין רב. מדברי המחבר נראה שהתכוון בסוף המאמר לעסוק בהרחבה בתהליך היפרדות החברה האורתודוקסית בארץ ישראל לשתי חברות נבדלות (כפי שציין בסוף המאמר שב'אסיף' ג') ולהסיק מסקנות סביב הקווים שבמורשת הראי"ה שבעלי העמדות השונות שאפו להנחיל בישיבה. נמצא במחשבו של המחבר קובץ העוסק בנושא הראשון, התפלגות החברה האורתודוקסית; ואת הקובץ הזה צירפנו למאמר הנוכחי בתור השלמה. לא נמצאו במחשב מסקנות מנוסחות סביב הקווים שבמורשת הראי"ה שבעלי העמדות השונות שאפו להנחיל בישיבה, ולכן מלאכה זו נשארת לקורא. בפרק 'הנהגת ישיבת מרכז הרב בדור שאחרי הראי"ה' (הפרק שלפני האחרון) השאיר המחבר מספר קטעים שליקט, וניכר שעמד לנתחם. גם בפרק זה לא השלמנו את המלאכה אלא רק הוספנו מילות או משפטי קישור. כל תוספת מצדנו בפרק זה ובקובץ ההשלמה מופיעה בסוגריים מרובעים (פרט לשינויי נוסח קלים), על מנת להפריד בין התוספות המועטות לבין פרי עטו של המחבר. בשאר המאמר מצויות תוספות שונות בסוגריים מרובעים מאת המחבר עצמו כמקובל, והוספה אחת מאיתנו להלן, הערה 3.
2. |רביבים', 'בשבע' גליון 207, ז' אלול תשס"ו.

תרעומת דומה הושמעה עוד לפניו על ידי הרב נריה גוטל, שקרא במאמר בעיתון 'הצופה' להציף את המו"ל בתלונות ואף להחרים את ההוצאה החדשה.³

מחאה זו כמובן מוצדקת; צנזור עובדות ושכתוב ההיסטוריה הם מעשים פסולים מכל וכל, לא כל שכן בנסיבות מחמירות כמיעוט דמותו של הראי"ה על רקע אידיאולוגי. אולם מנגד יש לברר: האם אמנם זכה הרב אריאלי לקבל את המקום הראוי לו, בתודעת הזיכרון של חוגי ישיבת מרכז הרב וממשיכי דרך הראי"ה?

ניטול לדוגמא מאמר מקיף על ישיבת מרכז הרב לתולדותיה, שנכתב על ידי הרב יצחק שילת, שלמד בישיבה למן אמצע שנות השישים.⁴ במאמרו עובר הרב שילת על פני כל האישים החשובים שנטלו חלק בבניין הישיבה לאורך השנים: החל מיסודה על ידי הראי"ה ותקופתו הקצרה של הרב אברהם אהרן בורשטיין ('הגאון מטבריה'), דרך כהונתו של הרב חרל"פ כראש הישיבה לאחר הראי"ה, וכלה בימיו שלו בישיבה, בהם עמד בראשה הרצי"ה קוק ולצידו הרב שלום נתן רענן המנהל והרב דוד כהן ('הנזיר') זקן הר"מים, וכן לימדו בה רבנים צעירים יותר כדוגמת הרב מרדכי פרום, הרב שאול ישראלי והרב אברהם שפירא. ביסודיותו הרב שילת מציין אפילו את השמועה הנפוצה לפיה הראי"ה הזמין כביכול את הרב שמעון שקופ, ראש ישיבת גרודנה,

3. 'מחאה על כבוד הרב', 'הצופה' - מוסף סופרים וספרים, א' אלול תשס"ו. השמטה גדולה פי כמה נעשתה במהדורת 'עינים למשפט' שנדפסה בירושלים תשמ"ט (ושוב בתשנ"ד), בה השמיט ומחק המו"ל כמחצית (!) מן ההקדמה לחלק קידושין כדי להעלים כל זכר לראי"ה קוק ול'מרכז הרב' - (אם כי מכתבו של הרב חרל"פ בסוף הספר, בו מפורש הקשר של הרב אריאלי לראי"ה ולישיבתו, לא הושמט, וכן בחלק ברכות נותרה הפיסקה שהושמטה בתשס"ו). פלא הוא, שהרעש התעורר רק סביב ההשמטה הקטנה בכרך 'ברכות', כמעט שני עשורים לאחר מכן! והוספת הורי המחבר: במאמרו ב'אסיף' ג' עמ' 1142 עמד המחבר על כך שהשמטה זו בוצעה על ידי הרב אריאלי עצמו, ואף הציע נימוק לכך: "הסבר מתקבל יותר על הדעת, אפוא, הוא שהרב אריאלי חפץ כי כרך זה יתקבל בברכה גם בישיבות ומוסדות מן הסוג ההולך ונוצר שלא ראה בעין יפה ספרים בהם מודגשת ומובלטת דמותו של הראי"ה". לאחרונה נודע לנו שאכן שיקולי תפוצת הספר הם שגרמו להשמטה זו.

4. 'המהפכה המרכזית', 'נקודה' גיליון 181, חשוון תשנ"ה, עמ' 20-24. ניכר מן המאמר שתיאורו של הרב שילת את האישים שהיו בישיבה לפני זמנו מושפע מאוד מהתייחסותו של הרצי"ה קוק כלפיהם ומן הדברים שאמר (או לא אמר) אודותיהם. כדוגמה נוספת לתודעת תלמידי הישיבה במחצית השנייה של תקופת הרצי"ה, נציין שבפרק המוקדש לישיבת מרכז הרב באלבום 'רבנו - הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל', בעריכת הרב זאב נוימן ובהוצאת הרב שלמה אבינר, ירושלים תשס"ד (עמ' 69-84), קיימים ערכים מיוחדים לרב חרל"פ, הרב 'הנזיר', הרב רענן, ואף הרב פרום - ותו לא.

לכהן כראש ישיבת מרכז הרב,⁵ ומזכיר גם כמה מצעירי התלמידים בתקופת הראי"ה. רק דמות אחת נעלמה לבלי זכר מגירסה זו של תולדות הישיבה: הרב יצחק אריאלי. כך עשה גם הרב פרופ' נריה גוטל, מהידועים שבחוקרי כתביו ומשנתו של הראי"ה בדורנו, בדברים שכתב במבוא לספרו 'מכותבי ראי"ה':

ארבעת האישים 'ממשיכי הדרך', אותם שהיו מצויים במעגל הצמוד ביותר לראי"ה ואף התמנו על ידו עוד בחייו לכהונה בישיבה שיסד, דומה כי לית מאן דפליג שהארבעה הם: בנו - הרב צבי יהודה, הרב יעקב משה חרל"פ, חתנו - הרב שלום נתן רענן, והרב דוד כהן ('הנזיר'). כבודם של מקורבים אחרים מונח כמובן במקומו, ועדיין עובדת מינויו האישי את הארבעה, הפקדתו אותם על הכתבים ועל הישיבה, ואף 'התבטלותם' אליו והערצתם אותו, מדברת בעד עצמה.⁶

והרב יצחק אריאלי? מאן דכר שמיה!

הדברים מפליאים: מדוע לא היה הרב אריאלי ראוי בעיני הרב גוטל (ובעיני שאר הכותבים הנזכרים) להיכלל לצד האישים האחרים ברשימת 'ממשיכי הדרך', אלה שהיו מצויים במעגל הצמוד ביותר לראי"ה? הרי הוא נוקב במפורש בקריטריונים להגדרה זו לדעתו - והגם שיש לפקפק בחלק מהם,⁷ אין שום ספק שהרב אריאלי עומד בהם לא פחות מהאחרים, כפי שיוכח להלן במהרה. ואף אם ביקש הרב גוטל

5. במאמרו 'עד אשר אמצא מקום במשכנות לאביר יעקב', 'המעין' תשרי תש"ע (שנה נ' חוברת א') עמ' 79-96, הוכיח ידידי שמריה גרשוני שעל אף שהרב שקופ אכן התעניין בתפקיד זה, פנייתו נדחתה על ידי הנהגת ישיבת מרכז הרב!
6. 'מכותבי ראי"ה', ירושלים תש"ס, עמ' ל'-ל"א; ההדגשה שלי (וכן בשאר המאמר). באותו עמוד מחה הרב גוטל על אי-אזכור הרב חרל"פ והרב רענן כתלמידי הראי"ה במחקר כלשהו - מבלי לחוש שהוא עצמו נופל באותו בור. יצוין כי קיים דמיון רב בין דברי הרב גוטל, לבין דברי חגי סגל במאמרו 'אורות באופל': "ארבעה אישים נחשבים כיורשי עזבונו הרוחני של הרב קוק [...] הרב יעקב משה חרל"פ הועמד בראשות ישיבת מרכז הרב והנהלתה הרוחנית, הרב צבי יהודה הופקד על מלאכת ההוצאה לאור של כתבי ההלכה והאגדה שבעזבונו, הנזיר - על כתבי המחשבה, ואילו הרב שלום נתן רענן-קוק, חתנו של הראי"ה נתמנה למנהל הישיבה" ('נקודה', גיליון 113, ג' באלול תשמ"ז, עמ' 17).
7. כך למשל ההפקדה על הכתבים: ככל הידוע, הרב חרל"פ מעולם לא עסק בפני עצמו בהתקנת והדפסת כתבים כלשהם של הראי"ה (הגם שהיה מראשי המסייעים לרב 'הנזיר' בעריכת 'אורות הקודש'; ראה 'משנת הנזיר', ירושלים תשס"ה, עמ' צ'-צ"א, וראה גם עמ' צ"ה) - דבר שאינו מפריע לו להיחשב בצדק כתלמידו המובהק בה"א הידיעה.

להעמיד את ממשכי הדרך על ארבעה דווקא, בכחינת רגלי המרכבה, הרי יש רגליים לדבר שהרב אריאלי מתאים להיכלל בהם אף יותר מאשר הרב רענן.⁸

לא מדובר בתופעה מקרית; מידה זו או אחרת של התעלמות מהקשר ההדוק של הרב אריאלי לראי"ה וְאוּמִמְקוֹמוֹ בְּתוֹלְדוֹת יְשִׁיבַת מֵרֶכְז הָרֵב, נִיתֵן לְמִצּוֹא גַם בְּסִפְרֵים, מֵאֲמָרִים וּפְרָסוּמִים נוֹסְפִים אֹדוֹת הַרְאִי"ה וְיִשִׁיבְתוֹ.⁹ לעיתים אפילו פרסומים רשמיים, כדוגמת לוח השנה שמוציאה ישיבת מרכז הרב מדי שנה, תחת השגחתו של

8. ש'יתרוננו' העיקרי בהקשר זה, הוא עצם היותו חתן הראי"ה. נשווה לדוגמה את הפונקציה שמילאו השניים בישיבת מרכז הרב בחיי הראי"ה: הרב רענן הגיע לישיבה כתלמיד באמצע תרפ"ד, ארבע שנים לאחר מכן השתדך עם בת הראי"ה, ותקופה נוספת חלפה עד שהחל למלא תפקיד משמעותי בישיבה. הרב אריאלי, לעומתו, נמנה על בכירי סגל הישיבה מרגע הקמתה ולכל אורך אותן שנים (ראה להלן בהרחבה). בספרו 'מכותבי ראי"ה' עמ' ל'ל"א ציין הרב גוטל את המספר הרב של איגרות שקיבל הרב רענן מחותנו הראי"ה, אולם כבר הצבעתי (יחד עם שמריה גרשוני, במאמרנו 'מכותבי ראי"ה ומכתבי הראי"ה', 'עלוני ממרא' 122, קרית ארבע תשס"ט, עמ' 151 בהערה) על כך שרוב האיגרות הללו עוסקות בעניינים משפחתיים בלבד.

9. דוגמאות נוספות: בערך המונומנטלי שהוקדש לראי"ה ב'אנציקלופדיה של הציונות הדתית' חלק ה', ירושלים תשמ"ג, טור 269, נכתב שלאחר הקמת הישיבה "לצידו [של הראי"ה] הועמדו בראש הישיבה בנו הרב צבי יהודה, הרב יעקב משה חרל"פ ו'הנזיר' הרב דוד כהן" – והרב אריאלי נעלם כלא היה! אמנם, קרוב לוודאי שכותבי הערך נמשכו בכך אחרי ספרו של הרב מנחם מנדל פרוש, 'בתוך החומות – יובל שנים', ירושלים תש"ח, עמ' 290, שם הוזכרו שלושת האישים הנ"ל בהקשר זה בלעדי הרב אריאלי. נציין גם לדברי הרב יוחאי רודיק, 'חיים של יצירה', ירושלים תשנ"ח, עמ' 73: "לא ניתן לסכם את מערכת ההתארגנות לקראת הקמת הישיבה המרכזית בלי להזכיר את חלקן של שתי דמויות מרכזיות בעלות תרומה מכרעת להקמת הישיבה: הרב יעקב משה חרל"פ [...] והרב דוד כהן ('הנזיר') – ותו לא. אמנם בפרק העוסק בצוות הישיבה הוא מקדיש מקום לרב אריאלי (לצד הרב רענן) אם כי בהיקף קטן פי שלושה ויותר מזה שהקדיש לרב חרל"פ, לרצי"ה ולרב 'הנזיר'." למול אלה ואחרים יש לציין את בכיר ביוגרפי הראי"ה, הרב משה צבי נריה, שהיה תלמידו של הרב אריאלי בישיבת מרכז הרב (ובשל כך הקפיד בספריו לקרוא לו תמיד – דווקא לו – 'מו"ר'; את הקשר ביניהם תמחיש האנקדוטה, שכשקיבל הרב נריה הסכמה מהראי"ה על ספרו של אביו, לא ידע כיצד להגדירו בראש ההסכמה, ולפיכך הלך "אל המשגיח הרוחני של הישיבה" – הרב אריאלי, שניסח זאת [בשדה הראי"ה' עמ' 285]. הרב אריאלי, מצידו, שיתף את הרב נריה בניסוח ההקדמה ל'עינים למשפט' קידושין [שחר אורו', ירושלים תשס"ב, עמ' 95, וראה רשימת היומן בעמ' 286: "ר' יצחק אריאלי הזמינני לראות את פרי עבודתו ולעזור לו בסידורה"), ואכן הקדיש לו פרק מקיף במקום הראוי לו, בין הרב חרל"פ לרב 'הנזיר' (בשדה הראי"ה' עמ' 351-378). גם בספרו הפופולרי של שמחה רו, 'מלאכים כבני אדם', ירושלים תשנ"ד, מקבל הרב אריאלי את המקום המתאים לצד שניהם (ראה עמ' 69 ואילך).

הרב יעקב כהנא-שפירא - כיום ראש הישיבה. לאורך הלוחות מן השנים האחרונות (תשס"ז-תש"ע ואף לפני ואחרי כן), צוינו והובלטו בתאריך המתאים ימי פטירתם של רבני הישיבה לדורותיהם, ובהם הראי"ה, הרצי"ה, הרב חרל"פ, הרב 'הנזיר' והרב רענן; גם הרב שאול ישראלי זכה לציון, ואפילו הרב מרדכי פרום, וכמובן גם הרב אברהם שפירא זצ"ל (למן תשס"ט) - ואחרי כל זאת לא טרחו לצייין את יום פטירתו של הרב אריאלי.¹⁰

במאמר זה אבקש אפוא לדון בשאלה, מדוע הרב אריאלי אינו זוכה כיום למקום הראוי לו בתודעה הרווחת של שוחרי זכר הראי"ה. כבסיס לדיון בשאלה זו, אניח מצע נרחב לדמותו של הרב אריאלי ופועלו, קשריו עם הראי"ה, וחלקו ומקומו בישיבת מרכז הרב, תוך היצמדות לארבעת הקריטריונים שקבע הרב גוטל כאמת מידה לתלמידים 'ממשיכי הדרך' של הראי"ה: א. הימצאות במעגל הצמוד ביותר אליו; ב. הערצה ואף התבטלות כלפיו; ג. הפקדה על הוצאת כתבים; ד. מינוי על ידיו לתפקיד בישיבה.

תמצית ביוגרפית

בטרם הרחבת היריעה אודות קשריו של הרב אריאלי עם הראי"ה, אקדים סקירה תמציתית של קורות חייו, ספריו וצאצאיו.¹¹

הרב יצחק אריאלי נולד באלול תרנ"ו בירושלים, למד בישיבות 'תורת חיים' ו'עץ חיים' ונסמך להוראה על ידי הרב חיים ברלין. בשנות מלחמת העולם הראשונה התגורר בפתח תקוה כדי להימלט מחשש גיוס לצבא העות'מאני,¹² ולאחר המלחמה

10. פסקה זו נכתבה בתשס"ח ועודכנה בתש"ע. בלוח השנה של תשס"ט, נזכר הרב אריאלי בגב הלוח לצד שאר רבני הישיבה, אך עדיין לא צוין יום פטירתו בלוח עצמו (על אף שצוין בו, למשל, יום פטירת הרב יעקב כלאב). כדוגמא נוספת לתודעה הרווחת כיום בתוככי ישיבת מרכז הרב, נציין שבציור מרשים המתנוסס כיום על קיר חדר האוכל של הישיבה, שבציוו האחד מוצגים ראשי הישיבה ובחציו השני שאר רבניה בעבר, מופיעים כל השמות המתבקשים - אך שוב נפקד זכרו של הרב אריאלי.
11. הסקירה מבוססת בין השאר על 'האנציקלופדיה של הציונות הדתית' חלק ו', ירושלים תשס"א, צד 113-116. מקורות נוספים אציין בהערות דלהלן.
12. ומאותה סיבה גם השתמש בשנות המלחמה בשם המשפחה 'ריבלין' (ראו חתימתו במכתב ששלח בתרע"ו לרב צבי פסח פראנק: קובץ הר המור, חוברת ה', תשמ"ד, עמ' 49. גם הרב יעקב משה חרל"פ כינה אותו בשם הזה, במכתב מאותה שנה בו חיזק את ידיו להמשיך "לשקוד על דלת התורה" ובירך אותו על שקבע "ג"כ שיעור לספרי יראה"; צילום המכתב נמסר לידי מצאצאי הרב אריאלי). בתקופה זו הרב אריאלי חיבר גם קונטרס בשם 'זכרונות משפחה', בו תיאר לאורך כמה עשרות עמודים את תולדות משפחתו אביו ואמו (הקונטרס יצא לאור על ידי המשפחה במהדורה פנימית מצומצמת).

חזר לירושלים. עם יסודה בפועל של ישיבת 'מרכז הרב' בתרפ"ג, נתמנה בה לרב ומשגיח. בתש"א נתמנה לרב השכונות כנסת ישראל, בצלאל, מזכרת משה וסביבתן (בחלק המזרחי של 'נחלאות'), בין השאר בהמלצת הרב יוסף גרשון הורוויץ.¹³ כתב הרבנות נמסר לו על ידי תושב השכונה וחברו לבית הכנסת, הרב איסר זלמן מלצר,¹⁴ ואת טקס ההכתרה פתח ידידו הרב צבי פסח פרנק.¹⁵ במשך השנים שימש גם כפוסק הקבוע של בית החולים ביקור חולים, ובשנות השישים היה חבר הועדה הממשלתית לבעיות ניתוחי מתים.¹⁶ כן עסק לאורך השנים בענייני ציבור נוספים, ביניהם בניין שכונות בירושלים (נווה שאנן, קרית שמואל),¹⁷ ענייני ציבור של רבני ירושלים¹⁸ ועוד. נפטר בי"ג ניסן תשל"ד בגיל שבעים ושבע.

בתרצ"ו הוציא את הכרך הראשון של חיבורו המונומנטלי 'עינים למשפט' על הש"ס, ובמשך השנים פרסם חידושים על שבע מסכתות, וכן חלק מהירושלמי, התוספתא ומסכתות קטנות, וציונים על כל הש"ס (משנה ותלמוד בבלי); בשנת תשכ"ו הוענק לו בשל כך פרס ישראל לספרות תורנית (חבר השופטים: הרב שלמה יוסף זווין, הרב

13. על מקומו של הרב יחיאל מיכל הורביץ. במכתב לאנשי 'הועד הכללי' מז' טבת תש"א, המליצו הרי"ג הורוויץ והרב צבי פסח פרנק למנות לתפקיד את הרב אריאלי, "שהוא יושב שמה בקביעות מקדמת דנא וכבר התחיל בעבודה זו זה מזמן, והוא מגידולי ירושלים שרבות עמל ויגע על התורה" (צילום המכתב נמסר לידי מהמשפחה).

14. שבמכתב מי"ג טבת תש"א בירך את הרב אריאלי לרגל התמנותו - ימים ספורים לאחר מכתב ההמלצה הנזכר לעיל - וכתב כי "אמנם לפי ערך גודל תורתו אין הרבנות הוואת על" גדולה במעלות סולם ההצלחה, אכן כאשר כתר"ה שקוע באוהל התורה וכל מחשבותיו רק להתעלות במעלות התורה, אינני מביט על ערך ההצלחה המדומה אלא בזה שבגודל תורתו ישרת את הצבור ויקבע מעיין חרושיו לברר שיטות הראשונים גם בחלק ההוראה" (צילום המכתב נמסר לידי מהמשפחה).

15. 'הפרדס' שנה ט"ו חוברת ב' (אייר תש"א) עמ' 18.

16. לצד הרב אברהם כהנא-שפירא. ראו מאמרו ב'תורה שבעל פה' כרך ו', ירושלים תשכ"ד, עמ' מ'-ס', וחוברתו של הרב קלמן כהנא, 'במאבק נגד ניתוחי מתים', ירושלים תשכ"ז, עמ' 11-10.

17. תמונת הידועה עם הראי"ה היא ממעמד חנוכת שכונה זו, בתרפ"ט; ראה 'אוצר החסד קרן שמואל', ירושלים ת"ש, עמ' 89, 107; תמונה נוספת שלו מאירוע זה, לצד הראי"ה, נדפסה ב'מלאכים כבני אדם' מהדורת ירושלים תשס"ה, עמ' 300. ראו גם להלן הערה 46.

18. שתי דוגמאות: הרב אריאלי ניהל את ישיבת רבני ירושלים בקיץ תש"ח שעסקה בהצעה לכינוס העיר ('אור המזרח' כרך כ"ח [ניו יורק תש"מ] עמ' 277-278), ובכינוס רבני ירושלים בחורף תש"י ביוזמת הרבנות הראשית, במטרה ליצור חזית נגד ההצטרפות לקואליציה עם מפא"י בעיריית ירושלים על רקע החמרה במצב היהדות בארץ, נקבע כי הוצאת החלטות הכינוס לפועל תוטל על הרב יצחק ניסים והרב אריאלי ('הד המזרח' כ"ט כסלו תשי"א, שנה ח' גליון 9, עמ' 2).

שאול ישראלי והרב אברהם שפירא). כן כתב פירוש בשם 'שירת הגאולה' על הגדה של פסח (ירושלים תשט"ו), וקובץ דרושים על חודש תשרי, 'ירח האיתנים' (ירושלים [תשס"א]). לאחר פטירתו נדפסו שני כרכי ספרו 'מדרש אריאל' על התורה (ירושלים תשל"ח-תשמ"ג), וכן הושלמה הוצאת חלקי 'עינים למשפט'.

לרב יצחק אריאלי ולאשתו חיה לאה (לבית טננבוים, נפטרה בתשכ"ה) היו חמישה בנים ושתי בנות: בניו - הרב גרשון אריאלי בעל 'תורת המלך', הרב חיים יעקב אריאלי בעל 'באר יעקב', הרב שמריהו אריאלי בעל 'משפט המלחמה', הסופר ד"ר נחום אריאלי, ור' משה ליב אריאלי. בנותיו - שרה רבקה שנישאה לרב מרדכי אילן, אב"ד בת"א ובעל 'תורת הקודש', וחסידה שנישאה לרב צבי כהנא, ראש ישיבת 'הרי יהודה' בבית מאיר. אחד ממחותניו הוא הרב משה שטרנבוך ראב"ד העדה החרדית, שאחותו שולמית נישאה לבנו של הרב אריאלי (הרב חיים יעקב).¹⁹

קשריו עם הראי"ה קוק

הימצאות במעגל הצמוד ביותר

הקשר האישי בין הרב יצחק אריאלי לראי"ה קוק נוצר מיד עם חזרתו של הראי"ה לארץ ישראל, בתחילת אלול תרע"ט, בקבלת הפנים שנערכה לכבודו בתחנת לוד.²⁰ קשר זה התהדק במהרה, וחודשים ספורים לאחר מכן - בשלהי חורף תר"פ - נמנה

19. במכתב ששלח הרב אריאלי לבנו בי"ב חשוון תשי"א, בענייני השידוך, ציין כי "על העילוי אחיה [=הרב שטרנבוך] ג"כ שמעתי, הוא מכיר את אחיך נחום מזמן, והוא [=נחום] בכל עת מצוא מפליגו מאד בגדלות התורה, במדות ובצדקות". לאחר האירוסין, במכתב מ"א אדר ב' תשי"א, מסר הרב יחיאל יעקב ויינברג את ברכתו לרב אריאלי ושאר המחותנים, ובסוף הדברים הוסיף: "ברכת מזל טוב לידידי חביבי הרב הגאון המופלא המעותד להיות אחד מגדולי הדור, מר משה שטרנבוך שליט"א, לנשואי אחותו תחיי" (צילומי המכתבים נמסרו לידי מצאצאי הרב אריאלי). יצויין כי הרב שטרנבוך בספריו מזכיר לעיתים את מחותנו - ראו למשל 'תשובות והנהגות' חלק ב', ירושלים תשנ"ד, סי' תר"ב-תר"ג.

20. כדברי הרב נריה, 'בשדה הראי"ה' עמ' 352. הוא מוסיף שם (ללא ציון סימוכין) שכבר למעלה משש שנים קודם לכן "החלה קוסמת לו אישיותו של הרב מיפו"; הרב אריאלי עצמו, ברשימותיו שפורסמו ב'הצפה' על ידי שאול שיף, זכר מעשה שאירע בילדותו עם הראי"ה וחזונו האדר"ת ("הוציא האדרת והלבישו" [להלן: רשימות הרי"א], מוסף 'הצפה', כ"ח תשרי תשס"ד, אות מ"ה). ברשימותיו של ד"ר נחום אריאלי תואר המפגש בתחנת ירושלים ("סיפורים שסיפר לי אבא" [להלן: סיפורים], 'הצפה' כ"ט אלול תשמ"ה, מוסף מיוחד עמ' 16), אך דבריו אינם מדויקים, והרב אריאלי עצמו כתב על המפגש בלוד: "בהגיעו ללוד כדאי היה להסתכל בפניו המאירים, שקוע במחשבות" - ואף הוסיף שהוא שהגיש לראי"ה מכתב ברכה "מעין כתב רבנות", כנציג "כל בעלי תריסין של כל הישיבות" (רשימות הרי"א, אות כ"ג).

הרב אריאלי בין תריסר מייסדי גרעין קטן מאברכי ירושלים, שהתכנס מדי יום אחר הצהריים בביתו של הראי"ה, ונודע במהרה בשם 'מרכז הרב'.²¹

מבין הלומדים במרכז החדש זכה הרב אריאלי לקירוב מיוחד מצד הראי"ה, דבר שהתבטא בייסוד חברותא אישית מדי יום ללימוד גמרא, במהלכה היה חדרו של הראי"ה סגור באופן יוצא דופן ואיש לא הורשה להפריע.²² חברותא זו, כמעט יחידאית במינה, נמשכה כמעט ברציפות לאורך כחמש עשרה שנה, עד לפטירת הראי"ה;²³ ובמהלך השנים הספיקו השניים לסיים יחד את הש"ס כולו.²⁴

21. רשימת מייסדי המרכז צוינה בשולי מכתבו של היוזם והמארגן, הרב יצחק לוי, מכ"ו אדר תרפ"פ ('בשדה הראי"ה' עמ' 353). ידיעה פרוזאית מאותן שנים מדווחת כי בבית מדרשו של הראי"ה ידרשו בשבת הסמוכה הרב אלימלך רובינשטיין מראחוב - "ואחריו אחד מחברי המרכז, הרב ר' יצחק אריאלי" (דואר היום כ' חשוון תרפ"ג, שנה 5 גליון 33, עמ' 2).

22. 'שבחי הראי"ה', ירושלים תשנ"ה, עמ' קס"ח, מפי הרב אריאלי (וראה עדותו המורחבת של נחום אריאלי, סיפורים [לעיל הערה 20] עמ' 16; מובא כמעט קיצורים גם ב'מלאכים כבני אדם' עמ' 80-82. הרב אריאלי התייחס לכך בקצרה ברשימותיו, ואף תיעד את היקף לימודם: "בבוקר, כשלמד עמי חמשה דפים ליום (ואז לא נתן להכנס לשום בן אדם)" (רשימות הראי"ה [לעיל הערה 20] אות כ"ד), וכן את משך לימודם: כשעתיים ויותר (אות ל"ו).

23. ד"ר נחום אריאלי, שם. לפי תיאורו, "לא עבר יום שלא ישבו אל שיעורם [...] וכך התקיים במשך שש עשרה שנה עד שסיימו את כל תלמוד בבלי מהחל ועד כלה [...] שש עשרה שנה עד תום מועד כהונתו בירושלים, הוא יום הסתלקותו של הרב קוק", אולם מדובר בהפרזה, שהרי במהלך השנים הללו היו פרקים רבים בהם לא היה הרב אריאלי במחיצת הראי"ה, כדוגמת סיורי המושבות לאורך השנים, השהייה הארוכה בחו"ל בתרפ"ד-תרפ"ה, נסיעות הנופש למוצא ולכרמל, ועוד כיו"ב; ספק גם אם החברותא החלה מיד בשנה הראשונה לפגישתם. כנראה מבוסס התיאור על דבריו של הרב אריאלי, שכתב באופן כללי: "זכיתי לעמוד לפניו שש עשרה שנה תמימות, להקשיב אמריו הקדושים ולהתבונן להליכותיו בקודש" ('עינים למשפט' קידושין, ירושלים תרצ"ו, עמ' ב').

קשר הדוק ויומיומי זה שהיה בין השניים, יש בו כדי להסביר את מיעוט התכתובת ביניהם (לפי הירוע לעת עתה): היות שהרב אריאלי שכן בשכנתו וישב בשיבתו של הראי"ה לאורך כל השנים, לא נוצר מצב שידרוש תכתובת דואר ביניהם (כדומה להערת הרב גוטל, שהמכתב הבודד ששלח הראי"ה למזכירו בתקופת לונדון אינו משקף את מידת קרבתם: 'מכותבי ראי"ה' עמ' נ' הערה 64). הדבר גם הולם היטב את העובדה ששלוש האיגרות הידועות לנו שהחליפו השניים, נכתבו דווקא בתקופה בה שהה הראי"ה בחו"ל: הרב אריאלי שלח לראי"ה מכתב מי"א סיוון תרפ"ד בענייני הישיבה, שחלקו יובא להלן, ומכתב מי' אלול תרפ"ד בעניין השגת אתרוג עבורו (ראה: הרמ"צ נריה, 'בשדה הראי"ה', כפר הראה תשמ"ז עמ' 377; ולהלן הערות 27, 32). והראי"ה שלח לו מכתב שנדפס בסוף 'חבש פאר' מהדורת תרפ"ה (צורתם וסגנונם של הדברים מוכיחות בבירור שמדובר במכתב, וזהותו של

כך, בין השאר, תיאר בנו, הרב גרשון אריאלי:

כשהתקרב אל הרב הוקסם ממלוא אישיותו, וממש נדבק בו לאהוב אותו כתלמיד נאמן לרבו. כל שיחה של הרב היתה יקרה אצלו, ורשם על פיסות נייר כל שמועה ממנו. הוא נחלץ להגן על כבוד הרב מהתקפות הקנאים ורבות סבל מבעלי המחלוקת.²⁵

אנקדוטות מרובות לאורך השנים מעידות על עומק הקשר בין השניים: עיברות שם משפחתו של ר' יצחק מ'זומברובר' (על שם עירית מגורי סבו) ל'אריאלי', באותן שנים ראשונות, נעשה "בעצתו ובעידודו" של הראי"ה;²⁶ כשהיה הראי"ה בארה"ב בתשרי תרפ"ה, היו מעייניו של הרב אריאלי נתונים בהשגת אתרוג ארץ ישראל מהודר לרבו שבחרו"ל;²⁷ במהלך השנים הוא התלווה אליו לא פעם לביקורים אצל כמה מגדולי התורה, כדוגמת הרב יוסף חיים זוננפלד, המקובל הרב שלמה אלישיב (בעל 'לשם

הרב אריאלי כנמענו תוכח להלן הערה 34. ראה עוד: 'מכותבי ראייה ומכתבי הראי"ה' (לעיל הערה 8), עמ' 148 הערה 10). אמנם מתוכן מכתב אחרון זה, ייתכן שנכתב רק לאחר חזרת הראי"ה לארץ.

24. דברי ד"ר נחום אריאלי, 'מלאכים כבני אדם' שם. ייתכן שתוכן הלימוד נקשר במפעל ה'הלכה ברורה', בו עסק הראי"ה בתריסר השנים האחרונות לחייו; הרב אריאלי העיד שהיה מראשוני העוסקים ב'הלכה ברורה', תחת הדרכת הראי"ה (וראה להלן, הערה 36).

25. 'בשדה הראי"ה' עמ' 367. לדוגמה בה יצא הרב אריאלי להגנת רבו מפני הקנאים, נציין כרוז מטבת תרצ"ג המוחה על פגיעה בכבוד הראי"ה מצד צעירי אגודת ישראל, בו חתם הרב אריאלי יחד עם הרב 'הנזיר' כנציגי ישיבת מרכז הרב (בנימין קלוגר, 'מן המקור' חלק ב', ירושלים תשמ"מ, עמ' 94; נדפס שנית ב'מלאכים כבני אדם' עמ' 210). כעשור לפני כן פרסם הרב אריאלי מאמר בשם "האמת כמו שהיא", בעיתון הירושלמי 'קול יעקב' י' סיוון תרפ"ג, שנה ב' גליון ל"ג, עמ' 2, המגן בתוקף על כבודו של הראי"ה למול מאמר בעיתון אחר שהתבטא "בחוצפה עוברת כל גבול נגד הרבנים הגאונים חברי משה"ר [=משרד הרבנות], ונגד נשיאה, רבנו הגדול מהרא"י קוק שליט"א. בתור אחד היודע את כל פרטי הדברים והשתלשלותם, הנני מוצא חובה לנפשי למסור את האמת כמו שהיא..." (הרקע - סכסוכי ועדי העיר השונים). ראה גם תיאורו של נחום אריאלי על מקרה בו הציל אביו את הראי"ה מאבני הקנאים: סיפורים (לעיל הערה 20) עמ' 17 - הובא גם ב'מלאכים כבני אדם' עמ' 212.

26. הערת הרב נריה, 'בשדה הראי"ה' עמ' 353.

27. ראה ציטוט המכתב במבואו של הרב יהודה זולדן לספר 'עץ הדר השלם', מהד' ירושלים תשמ"ו, עמ' 34 הערה 23.

שבו ואחלמה') והאדמו"ר מגור;²⁸ ובהלוויית הראי"ה, היה הרב אריאלי בין המספידים לפני ההלוויה, ונשא את הספדו על יד ארון הקודש.²⁹

הערצה והתבטלות כלפיו

על הערכתו הייחודית של הרב אריאלי כלפי רבו הראי"ה, ניתן ללמוד בין השאר מן הדברים הארוכים שהקדיש לדמותו בהקדמת החלק הראשון של 'עינים למשפט', שנכתבה בתוך שנה לפטירת הראי"ה, ואשר עומדת כולה בסימן דמותו הגדולה והחלל שהשאיר אצל תלמידו המסור:

אחד היה אברהם, הגדול בענקים, אשר שלחו ה' למחיה לדורות התחיה בארץ החיים, עמודא דנהורא, נזר הקודש, גאון הדור ומנהיגו מו"ר רבי אברהם יצחק הכהן קוק צוקללה"ה [...] יחידי סגולה שבעיה"ק נמשכו אחריו בעבותות אהבה עזה ונאמנה, גדולי הרוח ראו בו מקור חיים, נהר שאינו פוסק, ובכיתו התרכזה קבוצה חשובה של ת"ח גדולים ומצוינים אשר הקשיבו לשעוריו בהלכה ואגדה, בהם ראה רבנו זצ"ל את הגרעין היסודי להגשמת שאיפתו הקדושה: יסוד ישיבה מרכזית עולמית בעיר הקודש [...] וחבה יתירה נודעת לי ממנו לקרבני ביותר לעבודת קודש זו, וזכיתי לעמוד לפניו שש עשרה שנה תמימות, להקשיב אמריו הקדושים ולהתבונן להליכותיו בקודש [...]

בראשית הקיץ שעבר - תרצ"ה - נזר ישראל שכב כבר אז על ערש דוי. וקוה קוינו כי עוד מעט ישוב לאיתנו ושכן בקרבנו לראשונה, אך למגינת כל בית ישראל אשר עקבו את מצבו מתוך חרדה מרובה, סתם תפלתנו, ומיום ליום הורע מצבו. ולגודל האסון נדמה כי עטרת ישראל נפלה פתאום וקדר שמשנו בצהרים. 'כיתומים היינו' - נוכחנו כי גם בחיים חייתו אתנו, כיתומים היינו ולא ידענו איך להחזיק את העטרה בראשנו ואיך להשתמש באוצר האוצרות הזה; 'ואין אב' - נפסק המעיין שזרם עלינו גם בלא יודעים, שהרונו והשקנו ממי חייו הזכים

28. על ביקורים אלה כתב ד"ר נחום אריאלי (סיפורים [לעיל הערה 20] עמ' 17). את הביקור אצל הרב שלמה אלישיב, הזכיר גם הרב אריאלי עצמו (רשימות הרי"א [לעיל הערה 20] אות י"ז).

29. לאחר ההספדים שנשאו בהיכל הישיבה הרב חרל"פ, הרצי"ה והרב דב קוק אחי הראי"ה ('שערי ציון' שנה ט"ו, ירושלים תמוז-אלול תרצ"ה, עמ' ל"א). בהתכנסות הראשונה של תלמידי הישיבה בבית המדרש, יומיים לאחר ההלוויה, דיבר תחילה ראש הישיבה הרב חרל"פ, ואחרי המשגיח - הרב אריאלי, וכן הרב רענן (שם עמ' ל"ד). הוא כמובן גם נאם בהספדים שנערכו בהיכל הישיבה ביום השלושים, לצד הרב חרל"פ, הרצי"ה קוק והרב איסר זלמן מלצר (ראה המודעה ב'מלאכים כבני אדם' עמ' 425). לאחר מביקוריו האחרונים אצל הראי"ה, ראה 'מלאכים כבני אדם' עמ' 419, ונחום אריאלי מציין ביקור נוסף ביום שלפני פטירת הראי"ה: סיפורים (לעיל הערה 20) עמ' 18. על ביקורים נוספים בתקופת המחלה ראה רשימות הרי"א (לעיל הערה 20) אותיות ב'-ד'.

והטהורים. ואין לנו שיור נחמה אלא באורו הגנוז בספריו הקדושים, ורוחו המפעמת בישיבה הזאת, גחלת קדשו, הישיבה המפוארה, משאת נפשו הטהורה ומשוש חייו, אשר גדלה וטפחה במאמצים כבירים והשפיע מהודו עליה [...] ואף אנן ננקוט בשפולי גלימיה למרנא זצ"ל ללכת בעקבותיו.³⁰

מובאה זו אינה יחידאית, כמובן, אלא אחת מתוך הזדמנויות רבות בהן הביא הרב אריאלי לידי ביטוי את הערצתו והתבטלותו כלפי הראי"ה.³¹ נצטט גם, להמחשה, מלשון אחד המכתבים ששלח אליו:

הוד קדושת אדמו"ר שליט"א, שלום עליך רבי ומורי, שלום! אחרי ד"ש רבנו יקיר [...] כמהים אנחנו מאד לשובו של רבנו, יודיע נא לנו מתי הוא חושב לשוב אלינו. כ"ד [=כה דברין] עבדו ותלמידו יצחק אריאלי...³²

כמדומה שדי בדוגמאות אלה כדי להמחיש שגם הוא, כמו שאר חבריו תלמידי הראי"ה הקרובים ביותר, ינק ממנו את עולמו הרוחני, והושפע ממנו יותר משהושפע מכל אדם אחר.

פרסום כתבי ידו

אין חולק על העובדה ששתי הדמויות המרכזיות בפרסום ועריכת כתבי הראי"ה, בייחוד הכתבים ההגותיים, הם בנו הרצי"ה והרב 'הנזיר'. אולם גם הרב אריאלי נטל בשעתו חלק מסוים בהוצאת כתבי רבו לאור: בחורף תרפ"ד הוא נתעורר, יחד עם

30. 'עינים למשפט' קידושין, עמ' ב'-ג' (בקיזורים רבים והשמטת המשפטים שצוטטו לעיל או יובאו להלן, וכן מובאות ארוכות שציטט הרב אריאלי מ'הרצאת הרב' ומ'קריאת קודש' לייסוד הישיבה).

31. ראה ראיון עמו שהתפרסם בתשכ"א בביטאון 'הד המועצה הדתית' - ירושלים, גיליון 18-17, ונדפס שוב על ידי הרב נריה ('בשדה הראי"ה' עמ' 367-371) - בו האריך לדבר בהערצה על הראי"ה. לפני מספר שנים נתפרסמו 62 עובדות והנהגות על הראי"ה שרשם במחברתו, בהן תיעד את הנהגות רבו המובהק ומהן עולה עד כמה היה קרוב אליו (רשימות הרי"א [לעיל הערה 20]; ראה גם 'מלאכים כבני אדם' עמ' 438). אף את פתח נאומו בהכתרת הרצ"פ פרנק לראב"ד ירושלים - בתוך שנה לפטירת הראי"ה - הקדיש לדיבור על כך ש"תוגה מהולה בשמחתנו זו, ולמה הדבר דומה לנושא אחות אשתו הראשונה שמתה - כי אילו זכינו הי' רבנו הגרא"י קוק זצ"ל חי עמנו, ולדאבוננו הגדול הוסר המצנפת והורם העטרה" ('כתר תורה - סדר הכתרת הרבנות', ירושלים תרצ"ו, עמ' 26).

32. מכתב מי"א סיוון תרפ"ד, ארכיון 'בית הרב' מס' 176. זהו מכתב ארוך שנכתב על נייר המכתבים הרשמי של הראי"ה; רובו עוסק בענייני תקציב הישיבה, ובסופו הערה ארוכה על "מצב העיר" - ענייני הקהילות והועדים בירושלים. לקראת סוף המכתב הוא מזכיר את "ההערות ששלחתי במכתבי הקודם", שעסק בענייני הלכה. כן הוא חותם: "ד"ש חמה מאת כל התלמידים". למובאות נוספות מכתב זה, ראה להלן הערה 47.

חברו הרב אורי סג"ל המבורגר, להוציא מחדש את ספרו הראשון של הראי"ה, 'חֲבֵשׁ פֶּאֶר' (ורשא תרנ"א), "בהורמנא ורשות של אדמו"ר הגהמ"ח שליט"א".³³ לא היתה זו העתקה שגרתית של המהדורה הישנה, אלא 'פנים חדשות שבאו לכאן': לכבוד ההוצאה החדשה, שנדפסה לבסוף באמצע תרפ"ה לאחר חזרת הראי"ה מחו"ל, "נאות אלינו אדמו"ר שליט"א לכתוב מחדש לשם הוצאה זו" מאמר רעיוני חדש, וכן התווספו תכנים רבים "מתוך כ"ק של רבנו שליט"א", ובראשם קטעי אגדה ופרשנות מתוך כרכי א' של 'עין איה' ו'עולת ראי'ה' - חיבורים שנחשפו כעת בפעם הראשונה לאוויר העולם, בידי האמונות של הרב אריאלי.³⁴ כמו כן נכללו הערות מגדולי ירושלים המקורבים לראי"ה - הרב חרל"פ, הרב פרנק והרב טוקצ'נסקי - ותשובות הראי"ה להערותיהם. מעבר לכך הספר כולו, ובפרט הערות גדולי ירושלים, עטור בהערותיו של הרב אריאלי, שהאריך להוכיח ולהגן על דברי הראי"ה ולהוסיף

33. 'חבש פאר', מהד' ירושלים תרפ"ה, עמ' 3 (משם לקוחים גם הציטוטים דלהלן). וכך כתב הראי"ה בהקדמה: "ועתה שחרוני חברים מקשיבים לקולי, הרבנים מו"ה ר' יצחק אריאלי שי' ור' אורי סג"ל המבורגר שי', להרשות להם להו"ל הוצאה שניה" (עמ' 7). אגב כך, נעתיק את הקדמת הרב פרנק להערותיו לקונטרס, שלא נדפסה, מתאריך א' דר"ח אדר א' תרפ"ה: "אפריון נמטי' למע"כ הרבנים שהשתתפו במצוה רבה, להוציא לאור שנית להאי ספרא דבי רב שהו"ל בימי חורפו הגאון הגדול הצדיק המפורסם פאר הדור מוהרא"ר הכהן קוק שליט"א, ראש הרבנים באה"ק. שמחתי עתה מראות את החבור הנחמד יוצא מביה"ד כלול בהדרו בדברים חוצבים להבות אש דת, להעיר ולעורר את האהבה להמצוה החשובה [...] וגם הוא כולו פ"ת [=פרי תואר? הערת המערכת]. בחקר הלכה [ו]העובר למעשה מיד לדורות, והפליא לעשות הגדיל תושי' בכמה הלכתא רבוותא. ולמען חבת הקודש אמרתי לרשום איזה הערות בנוגע לפ"ק, וכונתי רצוי' רק לעורר, יגדיל תורה ויאדיר, וקוב"ה חדי בפלפולא דאורייתא" (מעוזבון הרב אריאלי, נמכר לאחרונה על ידי בית המכירות 'אסופה', אדר תש"ע).

34. שהיה המו"ל העיקרי והאקטיבי מבין השניים, כנזכר כמה פעמים: "המו"ל [י.ב.א.] (עמ' 4-3, דף נ"ז ועוד), קרי 'יצחק בן אביגדור', ואשר כל הערות העורך לאורך הספר הן פרי עטו. גם במודעות שהתפרסמו עם יציאת הספר, מוזכר הרב אריאלי לברו כמו"ל (ראה למשל 'שערי ציון' שנה ה' חוברת ה'-ז', ירושלים שבט-ניסן תרפ"ה, דף כ"א ע"ב). גם מכתב ברכתו של הראי"ה בסוף הספר נכתב בלשון יחיד: "לידידי הרה"ג מו"ל הח"פ [=החבש פאר] שליט"א [...] ויוכל לצרף הערות אחדות שרשמתי בזה בחפזון [...] אח"כ ראיתי שבקצת דברים כיון גם כתר לדעתי ונהניתי מיושר אמריו, והנני בזה ידידו דושת באה"ר" (דף צ"ב ע"א) - וברור לחלוטין שהנמען הוא הרב אריאלי, שהיה כאמור זה שכתב את ההערות. כך מתברר גם מדברי הרב אריאלי עצמו: "וגיליתי לפניו שהייתי רוצה להדפיסו [=את 'חבש פאר] מחדש, אמר שהוא נותן לי במתנה. וכשיצא לאור עם ההוספות מרובות שצירפתי לו מענייניו וגם הערות, שמח מאוד וכתב הקדמה חדשה" (רשימות הרי"א [לעיל הערה 20] אות כ"ט).

ביאורים וחידושים משלו סביב הדיון.³⁵ בסך הכל, ספרו המחודש של הראי"ה שיצא על ידי הרב אריאלי, עבה פי שלושה ויותר מן הספר המקורי.

בנוסף, הרב אריאלי היה מן הראשונים שהצטרפו לסייע במלאכה הגדולה של 'הלכה ברורה', ואף סידר וכתב בעצמו את ציוני ההלכה לשתיים מן המסכתות הראשונות שנעשו – וזאת ביוזמת הראי"ה עצמו, שביקש ממנו לעסוק בכך:

ואף משכני לעבודתו הענקית 'הלכה ברורה', ושתי מסכתות – כתובות ומכות – חוברו בעזה"י על ידי.³⁶

לאחר מלאכה זו החל הרב אריאלי לעסוק בחיבור 'עינים למשפט' – וזאת בעידוד הראי"ה, שאף הספיק לראות את החלק הראשון בסדרה:

ומשהרציתי הדברים [=מתוך 'עינים למשפט'] לפני רבנו זצ"ל [...] אמר לי אז כי אמנם לפנינו שוב עבודה כבירה, מיוחדת במינה³⁷ [...] מסכת בבא בתרא מעובדת כולה ומתוקנת עם באורים וחידושים רבים היתה למראה עיני מרן הכהן הגדול זצ"ל.³⁸

חלקו ומקומו בישיבת מרכז הרב

מינוי אישי לתפקיד בישיבה

בקיץ תרפ"ג נוסדה באופן רשמי ישיבת מרכז הרב, כשהרב אריאלי נוטל בהקמתה חלק נכבד, כפי שתיאר בין השאר ידידו ושותפו למלאכה, הרב יעקב משה חרל"פ:

35. הוא אף תכנן לצרף 'קונטרס אחרון' פרי עטו, ככתוב בדף התוכן (עמ' 3), אך לבסוף הדבר לא יצא אל הפועל; הרב נריה שיער שהיה זה בשל עלות ההדפסה ('שבחי הראי"ה' עמ' 364).

36. 'עינים למשפט' קידושין, עמ' ג'. קרוב לוודאי שמפעל 'עינים למשפט' נולד כתוצאה מהעיסוק המוקדם ב'הלכה ברורה', המבוססת על ציוני העין משפט' (שאותם בא 'עינים למשפט' לתקן ולהשלים), וכפי שהצביע הרב חרל"פ במכתבו שנדפס ב'עינים למשפט' קידושין, עמ' קס"ו: "פרי ברכה הוא מאת תורת מרן גאון ישראל וקדושו [...] ומאז שנכנס [הרב אריאלי] אל חנות הבשם של כ"ק מרן זצ"ל, קלט אורו, בדבר חיבור התלמוד עם הפוסקים".

37. הכוונה אולי לדברים שרשם הרב אריאלי במקום אחר: "וכשראה התוספות לציונים שבע"מ [=שבעינים למשפט], אמר: א"כ נתבטלה (האב איך בקרטירט) עבודתי [=הלכה ברורה], שהרי נוספו לו עוד ציונים רבים להעתיק. ואמר שישתדל לעשות מהדורה שניה עם הוספות" (רשימות הרי"א [לעיל הערה 20] אות י"ב, עיי"ש).

38. 'עינים למשפט' שם (ומסיים): "אלא שלא יכולתי להדפיסה מפני גודל כמותה" – ולכן הדפיס תחילה את קידושין).

מרן גאון ישראל וקדושו מוהר"ר אברהם יצחק הכהן קוק זצוק"ל הכ"מ, אשר מאז הופיעו בשערי ירושלים ואתו החזון הגדול ע"ד יסוד ישיבה עולמית בעיה"ק ירושלים ת"ו, היה מע"כ [=הרב אריאלי] אחד מהמיוחדים אשר התעוררו לגשם את הרעיון הגדול והקדוש, ולקח חלק גדול ביסודה ובהקמתה.³⁹

עם יסוד הישיבה, נתמנה הרב אריאלי על ידי הראי"ה לכהן כמשגיח הרוחני של הישיבה⁴⁰ - תפקיד אותו מילא בקביעות מכאן ואילך.⁴¹

מלבד המינוי כמשגיח, עירב הראי"ה את הרב אריאלי גם בניהול הטכני, כפי שכתב האחרון: "ומאת מרן הרב זצ"ל הוטל עלי הנהלת הישיבה בתפקידה השונים".⁴² לכל אורך תקופת הראי"ה נמנה הרב אריאלי על ראשי הנהלת הישיבה, לצד שלושת חבריו - הרב חרל"פ, הרב 'הנזיר' והרצי"ה קוק; ארבעתם היוו את ההנהלה המצומצמת, שהתכנסה מדי שבוע במשרד או בבית הראי"ה וקיבלה את רוב ההחלטות, למעט מקרים חריגים שהובאו לפני הראי"ה.⁴³ הראי"ה עצמו הזכיר לא

39. שם עמ' קס"ו.

40. 'בשדה הראי"ה' עמ' 354. אופיו של תפקיד ה'משגיח' בישיבת מרכז הרב, אותו מילא הרב אריאלי, היה שונה למדי מהגדרת התפקיד המוכרת בדרך כלל מישיבות המוסר ודומותיהן. לא היה מדובר בהשגחה קפדנית ובדיקה אחר אורחות חיי התלמידים, נשיאת שיחות כלליות בענייני השעה, וכיוצא בזה; מהותו של התפקיד היה קיומה של דמות המהווה כתובת אישית וקבוצתית לתלמידים, בעיקר בענייני לימוד אך גם בעניינים פרטיים, וכן פיקוח על סדר הלימוד היומיומי בבית המדרש (ראה 'חיים של יצירה' עמ' 171-172).

41. במכתב משנת תרפ"ו להוריו של הרב רענן, "מהתלמידים הותיקים של רבינו גאון עוזנו שליט"א" אכן חתם הרב אריאלי כ"משגיח הישיבה" ('בשמן רענן' חלק ב', ירושלים תשנ"א, עמ' 16). אמנם, יש לעמוד על הגדרת תפקידו המדויקת; מתכתובת שנעשתה בשנים תרפ"ח-תרצ"א בין הרב רענן לרב יוסף אריה ננדיק, משגיח ישיבת פוניבו' שהתעניין לעלות ארצה, עולה לכאורה ש"משרת ההשגחה" היתה פנויה ('בשמן רענן' חלק א' עמ' כ'-כ"א), אך כאמור הרב אריאלי היה משגיח עוד לפני כן, והרב נריה שהגיע לישיבה בתר"ץ מאריך לתאר את דמותו כמשגיח (ראה 'בשדה הראי"ה' עמ' 351). ייתכן אפוא שהרב רענן התכוון רק למשרת "אחד המפקחים" בישיבה, אותה הציע הראי"ה בסוף תרפ"ז לרב משה אביגדור עמיאל ('אגרות לראי"ה', מהדורת ירושלים תשנ"א, עמ' של"א. הרב עמיאל עלה לארץ רק בתרצ"ג) - והרב ננדיק סבר שמדובר במשרת המשגיח הרוחני (הראשי).

42. 'ענינים למשפט' ברכות, סוף ההקדמה. במקום אחר סיפר הרב אריאלי שהראי"ה אף הפציר בו פעם שייסע לחו"ל בענייני הישיבה, אך הוא לא רצה לצאת מארץ ישראל (רשימות הרי"א [לעיל הערה 20] אות כ"א) - דבר עליו הקפיד עד סוף ימיו (ראו 'בשדה הראי"ה' עמ' 367-371).

43. כך מציין הרב רודיק (לעיל הערה 9, עמ' 130), על פי פרוטוקולים שהציל מ'בית הרב'. יצוין שאנשים נוספים היו שותפים להנהלת הישיבה בשלבים שונים, כדוגמת הרב יצחק לוי, ר' ישראל שמעון רבינוביץ'-תאומים (חתנו של הראי"ה) ואחרים - אולם ארבעת הנ"ל היו

פעם במכתביו את הארבעה בנשימה אחת ובהקשר לענייני הישיבה.⁴⁴ ארבעתם הם גם המופיעים לצידו בשתי תמונות המחזור המפורסמות של הישיבה, מן השנים תרפ"ז-תרפ"ט,⁴⁵ כשבראשונה שבהן צוין תפקידו של כל אחד: הראי"ה מוגדר כ"ראש הישיבה ומנהלה", הרב חרל"פ - "ר"מ" (=ריש מתיבתא), הרב אריאלי - "משגיח", הרצי"ה קוק - "מנהל" והרב 'הנזיר' - "מג"ש" (=מגיד שיעור).

תפקידיו בישיבה בתקופת הראי"ה: מידע עשיר על הפונקציות השונות שמילא הרב אריאלי בהנהלת הישיבה בתקופת הראי"ה מגיע לידינו בין השאר מפרוטוקולי ישיבות הנהלה של אותן שנים (שנתגלו ונשתמרו על ידי הרב יוחאי רודיק), אשר מעקב אחר אזכוריו בהם מגלה פעילות ענפה. כאמור, תפקידו העיקרי של הרב אריאלי בישיבה היה כמשגיח במשרה מלאה:

הבכירים שבהם, והיחידים שנתמנו גם לתפקידי הוראה. יצויין שהרב אריאלי היה הצעיר בארבעה (הרב חרל"פ נולד בתרמ"ב, הרב 'הנזיר' בתרמ"ז, הרצי"ה קוק בתרנ"א, והרב אריאלי כאמור בסוף תרנ"ו); גילו הצעיר - הן כשלעצמו והן ביחס לשלושת האחרים - מדגיש את ההערכה המרובה שזכה לה אצל הראי"ה (עובדה זו, אגב, מביאתנו להעיר על דברי הרב רודיק, שדן בסיבות השונות לכך שהרצי"ה לא תפס בחיי אביו "מקום מרכזי במערך ההוראה", ומסיק שסיבה מרכזית לכך היא גילו הצעיר וחוסר נסיונו, לעומת "מערך ההוראה [בישיבה] שהורכב, ברובו הגדול, מרבנים מבוגרים ממנו בשנים רבות!" ראה שם, עמ' 160-161).

44. ראה איגרתו לבנו מניו יורק תרפ"ד, שבסופה, לצד אישים נוספים, ביקש לדרוש את שלומם של שלושת האחרים ('אגרות הראי"ה' חלק ד', ירושלים תשמ"ד, עמ' ק"צ); כך עשה גם במכתב מתר"צ, בסיומו חיזק את בנו ב"עבודתך הקדושה בישיבה", וביקש למסור את ברכתו "לאהובינו הגרימ"ח והרב רד"כ והרי"צ אריאלי והרי"צ לוי ולכל בני הישיבה" (ארכיון 'בית הרב' מס' אי293); בדומה לכך כתב גם בתרצ"ד, בשני מכתבים נפרדים לרב רענן ('בשמן רענן' חלק א', ירושלים תש"ן, עמ' נ"ה; חלק ב', ירושלים תשנ"א, עמ' ז').

45. ראה: 'ליקוטי הראי"ה' חלק ב', כפר הרא"ה תשנ"א, עמ' 176; 'בשדה הראי"ה', עמ' 448. בהקשר זה, הרב רודיק (לעיל הערה 9, עמ' 129) מצטט "פרטיכל מאובק משנת תרפ"ו (1926) שנמצא בגני 'בית הרב'", ובו מתואר סגל הישיבה באופן הבא: הראי"ה - ראש הישיבה; הרצי"ה קוק - מנהל; הרב חרל"פ - חבר הנהלה; הרב 'הנזיר' - משגיח ראשי; הרב יצחק לוי - מזכיר רוחני; הרב אריאלי - משגיח רוחני. לדבריו זהו התיאור "שהוצג לפני בני הישיבה"; אלא שיהא טיבו של המסמך באשר יהא, ברור כי להגדרות המוזרות המופיעות בו אין הרבה מן המשותף עם המציאות ("מזכיר רוחני"? "משגיח ראשי"? הרב חרל"פ כ"חבר הנהלה" גרידא?).

דרישתו של ר' יצחק אריאלי להוסיף לו על תקציבו, ביחוד עכשיו שהוא קשור ומסור לעבודה כל יומית בתור משגיח, ומוכרח לעזוב שאר עניינים ועבודות.⁴⁶

אך במקביל, וכבר למן ייסוד הישיבה, היה הרב אריאלי מעורב ראשו ורובו גם בניהול האדמיניסטרטיבי.⁴⁷ מעורבות זו כללה היבטים כגון השגת ספרים לספריית הישיבה⁴⁸ או טיפול במינויים למזכירות הישיבה⁴⁹ - אך בעיקר ניהול במישור הכלכלי, כפי שמתואר לאורך הפרוטוקולים:

ר' יצחק אריאלי מקבל עליו להמשיך אחריות השתדלות המצאת התקציבים [...] ר' יצחק יכנס למשרד מזכירות הישיבה פעמיים בשבוע לפקח, לעורר ולהתעמק בעבודה.⁵⁰

ר' צבי יהודה מוסר שקשה לו להמשיך בנשיאת אחריות ומציע שתימסרנה הכנסות הישיבה לידי ר' יצחק אריאלי והרב נתן רענן. יסדרו את הפתקאות והחשבונות ויחתמו על שטרי הוצאות.⁵¹

46. פרוטוקול מט' חשוון תרפ"ו ('חיים של יצירה' עמ' 141-142. שם צוין, אגב, שהדרישה מולאה). דוגמה ל"שאר עניינים ועבודות" בהן עסק הרב אריאלי באותה תקופה, היא השתתפותו ב"קרן בניין ירושלים" שעסקה בקניית מגרשים ובניין שכונת בעיר (ראה 'מן המקור' חלק ה', ירושלים תשמ"ז, עמ' 57; 'התור' י'-י"ז חשוון תרפ"ה, שנה 5 גליונות 5-6, עמ' 11).

47. ראו לדוגמא מכתבו לראי"ה בי"א סיוון תרפ"ד (לעיל הערה 32), המעיד על השתתפות נמרצת בענייניה הניהוליים והפיננסיים של הישיבה. במכתב מוזכרים גם אנשים נוספים הקשורים לכך, מי פחות ומי יותר: "ר"ז שחור אמר והבטיח אמנם לבנו רצ"י הי"ו שידע למלא את האחריות המוטלת עליו [...] ר"ז שחור נמצא במבוכה ולא ידע מה לעשות, להתנהג כמו שצריך ומחוייב לא מצא לנחוץ, וכשרצ"י הלך אליו (פעמים) דחה אותו [...] דבר זה הסב עלבון גדול לכל ההנהלה וביחוד לבנו רצ"י הי"ו. הגרי"מ חרל"פ שלח מכתב חריף להר"ז שחור [...] השנים העקריותם שבשלשה [=שנתמכו בישיבת מרכז הרב בוויכוח העירוני על התקציב], הם (ראוים הם לתורה) רי"מ טוקצינסקי ורי"ג הורוויץ...".

48. ראו מכתבו של הרב אריאלי לרב חיים הירשנזון מארה"ב, מי"ז טבת תרפ"ה, שבסופו כתב: "מהראוי שהדר"ג ישלח עכזמפלורים אחדים לבית אוצר הספרים שע"י ישיבתנו 'מרכז הרב' (חידושי הרח"ה חלק ג', ניו יורק תרפ"ו, סי' י"א, עמ' ט"ז).

49. הרב אריאלי הוא שדאג בשלהי תרפ"ו למנות את ר' שבתי שמואלי לתפקיד במזכירות הישיבה; בעיקר על מנת שהלה לא יצטרך לצאת מהארץ בשל קשיי פרנסה (יצחק גולדברג, 'הרב שבתי שמואלי - אוהב ציון, איש העוז והענוה', ירושלים תשס"ח, עמ' 55).

50. פרוטוקול מיום ב' לסדר כי תשא תרפ"ט ('חיים של יצירה' עמ' 146).

51. פרוטוקול מכ' אדר ב' תרפ"ט (שם עמ' 147). בשנים הבאות אכן נוהלה הישיבה בעיקר על ידי הרב אריאלי והרב רענן, לצד מעורבות נמשכת של הרצי"ה קוק (כדברי הרב רענן בחנוכה תרצ"א: "מלים אלה הנני כותב מתוך משרד הישיבה, שמתוך ההכרח מוכרחני

פרישה הדרגתית מתפקיד בישיבה

על פניו, מבחינה רשמית וחיצונית, מעמדו של הרב אריאלי בהנהגה הרוחנית של ישיבת 'מרכז הרב' נותר על כנו גם לאורך תקופת כהונתו של הרב הרל"פ כראש הישיבה; הדבר בא לידי ביטוי בין השאר בדברים שכתב בהקדמות לספריו שנדפסו בתקופה זו. בהקדמת 'עינים למשפט' כרך קידושין (עמ' ב'), שנדפס בתרצ"ו, הוא כותב:

הודות והלל לה' שזכני להיות אחד מהמיוחדים שהקימו את הקיבוץ הנעלה האמור, וממיסדיה הראשיים של הישיבה הק', שאחרי עבודה מאומצת והשקעת כחות מרובים, רוחניים וגופניים, חפץ ה' בדינינו שעלתה והתפתחה, ותהי לישיבה גדולה ונהדרה המתנוססת כיום לתפארה בעיר הקודש, וידועה בשם: הישיבה המרכזית הק' 'מרכז הרב'. והנני ת"ל מנושאי הארון, עומד ומשרת בה מיום הוסדה ועד היום הזה, יזכני ה' להמשיך בעבודת הקודש ללמוד וללמד כו'.

דברים זהים, בלשון דומה להפליא, כתב הרב אריאלי גם תריסר שנים לאחר מכן, בסוף ההקדמה לכרך ברכות שנדפס בשנת תש"ח, ואף כאן אנו שומעים על פועלו הנמשך בישיבת מרכז הרב:

וכמה מהחידושים נאמרו לפני גדולי ישיבתנו הק' 'מרכז הרב', היא הישיבה החופף עליה הוד רוחה של מחוללה גאון ישראל וקדושו מרנא ורבנא רבי אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל [...] וברוב חסדי ה' הייתי מהזוכים ליסד ולהקים את הישיבה הק' בעבודה מאומצת, בהשקעת כחות רוחניים וגופניים, ומאת מרן הרב זצ"ל הוטל עלי הנהלת הישיבה בתפקידיה השונים, והנני מנושאי הארון במשך כל זמן קיומה, כן אזכה להמשיך בעבודת הקדש ללמוד וללמד כו'.⁵²

אולם למעשה, התחקות אחרי פועלו המעשי של הרב אריאלי בישיבת מרכז הרב באותן שנים, מעלה כי חלה ירידה משמעותית במידת נוכחותו בישיבה. בסמוך

להזדקק לטפל ולהשגיח על העבודות בו, היות ורב אחאי (=הרצי"ה, גיסו) עומד לנסוע" - 'בשמן רענן' חלק ב' עמ' י"ז).

52. ראה גם מכתב הרב מלצר מכסלו תש"ח, שנדפס בפתח מהדורת הצילום של 'עינים למשפט' ברכות חלק א', תל אביב תש"ל, בו הגדיר את הרב אריאלי כ"מראשי ומיסדי ישיבת מרכז הרב" (ולפני כן בחלקו באבן האזל חלק ד', ירושלים תש"ה, בהשמטות ומילואים. הגדרה זהה לדבריו במכתב הברכה מתרצ"ו שנדפס ב'עינים למשפט' קידושין עמ' קס"ד, וראה גם לשון הרב פרנק במכתבו שם בעמ' קס"ב). בלשון דומה השתמש באותה תקופה חתנו של הרב אריאלי, הרב מרדכי אילן, בהקדמת ספרו 'תורת הקדש' ח"א, ירושלים תש"ט: "מו"ח הגאון הגדול ר' יצחק אריאלי שליט"א, מיסד ורו"מ הישיבה המרכזית הק' ומגדולי רבני עיה"ק ת"ו".

לפטירת הרב חרל"פ הוא אף חדל מללמד בישיבה באופן קבוע, אם כי הוסיף גם לאחר מכן להגיע אליה מדי פעם ולאורך שנות החמישים עדיין נשמר עבורו מקום קבוע בבית המדרש.⁵³ קשה להניח את האצבע על העיתוי המדויק בו חדל הרב אריאלי סופית מלהחזיק תפקיד רשמי בישיבת מרכז הרב, אולם עובדה היא שהתואר הקבוע בו הגדיר את עצמו בשערי ספריו, "רו"מ הישיבה המרכזית הק' מרכז הרב", הופיע בפעם האחרונה ב'עינים למשפט' על מסכת מכות שנדפס בתשי"ט,⁵⁴ ואילו ב'עינים למשפט השלם' שנדפס בתשכ"ג כבר נעלם תואר זה, ובמקומו נכתב באופן סתמי "רב ור"מ פעיה"ק" - וכך בכל הספרים שהדפיס הרב אריאלי עד פטירתו.⁵⁵ פרידתו הסופית של הרב אריאלי מחברות רשמית כלשהי בסגל ישיבת 'מרכז הרב', התרחשה אפוא בין השנים הללו, ככל הנראה בתחילת תשכ"א.⁵⁶

אלא שלמעשה זהו תאריך רשמי בלבד; בפועל, הרב אריאלי הפסיק למלא תפקיד משמעותי בישיבה לפחות עשור לפני כן - כאמור לעיל - והדבר מעורר תהייה.

53. על התמונה הכללית שמעתי מהרב דוב ליאור (בראיון מכ"ד אדר ב' תשס"ח), שהחל ללמוד בישיבת מרכז הרב בסביבות תשי"ג, וכך זוכר גם הרב אליעזר ולדמן, שלמד בישיבה מתשי"ז ואילך (ראיון מכ"ג אדר ב' תשס"ח). על המקום השמור שמעתי מהרב חיים שטיינר, תלמיד הישיבה למן תשט"ו, שזוכר כי הגם שהרב אריאלי כבר לא לימד בישיבה היה לו סטנדר משלו (שיחה מז' אלול תשע"א). מדובר כמובן על הישיבה בכנינה הישן, ב'בית הרב'.

54. וכן בכל החלקים הקודמים: קידושין (תרצ"ו), ושם נפתחו ראשי התיבות ל"ר"מ ומנהל", ברכות א' (תש"ז), ברכות ב' (תשי"ב), בבא בתרא א' (תשי"ז). גם בנו, הרב גרשון אריאלי, בהקדמה לספרו 'תורת המלך' עמ' 7, הגדיר את אביו באדר תשי"ח כ"מיסד ורו"מ ישיבת מרכז הרב".

55. נדרים (תשכ"ה), ירושלמי ומסכתות קטנות (תשכ"ו), מכות מהרו"ב (תשכ"ז), ברכות מהרו"ב (תשל"ל), סנהדרין (תשל"א), נדרים מהרו"ב (תשל"ב), יבמות (תשל"ג). ישנה השערה, אנכרוניסטית לטעמי, המייחסת את השינוי הזה לרצון להפיץ את ספריו בהיקף רחב יותר בקרב עולם הישיבות החרדי - אולם עובדה היא, שגם בנייר המסמכים הרשמי שלו הוחלף התואר בהתאם. עם זאת, יש להעיר כי המילים "מיסד ורו"מ בישיבה המרכזית" וכו' נותרו בחותמתו האישית של הרב אריאלי (בשולי הכיתוב "רב דשכונת כנסת ישראל והסביבה") עד שנותיו האחרונות ממש.

56. בכרוז רבנים וראשי ישיבות בירושלים אודות סכסוכים פנימיים במחנה הדתי-חרדי, שהתפרסם בסוף תש"ך, חתם עדיין הרב אריאלי כ"ר"מ בישיבת מרכז הרב, ורב ב[שכונת] כנסת ישראל ("קריאה לשלום", 'מעריב', א' אלול תש"ך, גיליון 4876, עמ' 6). ואילו בשנת תשכ"ו, בראיון שנערך עמו לרגל קבלת פרס ישראל לספרות תורנית, נאמר כי "לפני כשש שנים פרש מן הישיבה, כדי שיוכל להתמסר בביתו, בשכונת כנסת ישראל, לכתיבת ספרים ולניהול עניני הדת של תושבי השכונה" ('מעריב', ד' אייר תשכ"ו, עמ' 19; ההדגשה שלי).

באופן עקרוני ייתכן כי אחד הגורמים לכך היה רצונו להקדיש זמן רב יותר להשלמת מפעל 'עינים למשפט',⁵⁷ אך נימוק כזה אינו יכול להוות לבדו הסבר מספיק להתמעטות כה ניכרת של חלקו ומשקלו במוסד שהיה בעבר מרכיב כה משמעותי בחייו (לפי עדותו שלו). ואכן, בירור מעמיק של פרשת היחסים בין הרב אריאלי לבין שאר מנהיגי ישיבת מרכז הרב בדור שאחרי פטירת הראי"ה, בהסתמך על מסמכים וכתבי יד שרובם ככולם היו שמורים עד כה בידיים פרטיות, חושף תמונה מורכבת ביותר בשאלת מעמדו של הרב אריאלי בישיבה. פרשה זו כרוכה הדוקות לעובדת התמעטות חלקו של הרב אריאלי בישיבת מרכז הרב ככל שהתקדמו השנים, וכפי שאטען - גם למקום הזניח שהוא תופס כיום בתודעת חוג מרכז הרב.

בטרם הצגת הדברים, יש להדגיש עם זאת שהקשר של הרב אריאלי עם ישיבת מרכז הרב הוסיף להתקיים אף לאחר אותה פרישה סופית בתש"ך-תשכ"א. עד סוף ימיו הוא שימש ככתובת ודמות עבור תלמידי הישיבה, שרבים מהם נהגו לבוא לפרקים וללמוד בביתו, וחלקם אף עשו אצלו 'שימוש' ונסמכו ממנו להוראה.⁵⁸ הוא הוסיף להתייחס אל ישיבת מרכז הרב כ"ישיבתנו הק' [ודושה]", בה"א הידיעה,⁵⁹ והמשיך להשתתף מדי פעם באירועים החשובים שהתקיימו בישיבה, כולל אירועים אידיאולוגיים מובהקים כחגיגות יום העצמאות ויום ירושלים.⁶⁰ לא היתה זו איפוא

57. הרב ליאור (בראיון הנ"ל) סיפר כי פעם שאל את הרב אריאלי, מדוע לא כתב, במסגרת 'עינים למשפט', חידושים גם על סדר זרעים. התשובה היתה: "כי לא היה לי זמן...". יש לזכור כי מלבד ישיבת מרכז הרב היה הרב אריאלי עסוק גם בעניינים נוספים, כדוגמת רבנותו בשכונת כנסת ישראל וסביבותיה, תפקידו בבית החולים 'ביקור חולים' ובקרן 'אוצר החסד', השתתפותו בוועדה בנושא ניתוחי מתים, וכן ענייני ציבור ירושלמיים למיניהם - כפי שתואר בתמצית הביוגרפית לעיל.

58. ראה 'בשרה הראי"ה' עמ' 373-374. וראו גם המתואר בראיון הנזכר (לעיל הערה 56) מתשכ"ו: "גם לאחר שנשטש את הישיבה, ממשיכים תלמידיו לשעבר לעלות מכל הארץ לירושלים כדי לפקוד את ביתו ולשמוע תורה מפיו". להלן שמות כמה מן התלמידים הללו שנסמכו ממנו: הרב ישעיהו משורר, הרב עוזי קלכהיים, ויבדל"א הרב משה דימנטמן, הרב איתן אייזמן, הרב אריה הורביץ, הרב צפניה דרורי, הרב יעקב אריאל והרב ישראל אריאל.

59. כלשונו בסמיכתו את הרב אייזמן, מכ"ז אייר תשכ"ז (!) ('בשרה הראי"ה' עמ' 375).

60. בסעודת ההודיה שנערכה בישיבת מרכז הרב בכ"ח אייר תשכ"ח, לרגל 'יום ירושלים' הראשון, הרב אריאלי ישב בשולחן הכבוד בין הרצי"ה קוק לרב 'הנזיר', ואף נשא נאום (ראה 'בשרה הראי"ה' עמ' 372; תמונה מאירוע זה נדפסה בין השאר בספר 'נשמה של שבת', [חברון] תשס"א, עמ' 778). באופן דומה, שנה לפני כן (תשכ"ז) היה הרב אריאלי בין המשתתפים הבולטים בחגיגת יום העצמאות שנערכה בישיבה, ונשא דברים "בענייני דיומא" (הרב יצחק שילת, 'ארבעים לבינה', מעלה אדומים תשס"ז, עמ' 13). הוא כמוכן נכח גם בטקס הנחת אבן הפינה לבניין החדש של ישיבת מרכז הרב, ה' אלול תש"ך, וישב בשורה השנייה לצד רבני הישיבה, יחד עם הרב עובדיה הדאיה (ראו התמונה בספרו של הרב יוחאי

פרישה רועמת, הפניית עורף, שינוי כיוון השקפתי-ציבורי או כיוצא בזאת - אלא, כפי שנראה להלן, בעיקר סכסוך כואב בתוך הנהגת ישיבת מרכז הרב, כאשר ברקע הדברים עומד כפי הנראה פולמוס סמוי סביב הגדרת הקווים המרכזיים במורשת הראי"ה קוק, אותם יש להנחיל בישיבתו.

הנהגת ישיבת מרכז הרב בדור שאחרי הראי"ה

בכינוס הראשון של הנהלת הישיבה לאחר פטירת הראי"ה, בכ"א אלול תרצ"ה, הוחלט כי נושאי המשרות בהנהגת הישיבה ימשיכו בתפקידם, לאור "המינויים המיוחדים שקבע רבנו בחייו": הרב חרל"פ ימשיך להיות "מנהל רוחני וראש הישיבה", הרצי"ה - "מנהל, מזכיר ראשי ומרצה [=מגיד שיעור]", הרב 'הנזיר' - מרצה, הרב רענן - מרצה וגזבר, והרב אריאלי מוסיף להיות המשגיח הרוחני.⁶¹ חלוקת תפקידים דומה המשיכה להתקיים לאורך שנת תרצ"ו;⁶² למן שנה זו החל הרב אריאלי לחתום כ"ר"מ ומנהל" בישיבת מרכז הרב.⁶³

[אולם⁶⁴ תוך פחות משנתיים מפטירת הראי"ה, התגלו חילוקי דעות בין הרב אריאלי לבין שאר חברי הנהלת הישיבה. רמז למתחים מסתתרים במכתב מכ"ח חשוון תרצ"ז לרב יעקב ליב מוינשטר,⁶⁵ בו דחה את ההצעה לצאת לתקופה מסוימת מארץ ישראל לארה"ב לשם עיסוק תורני. הרב אריאלי [הזכיר] את "מצבי החמרי" הדחוק (ואת מחשבותיו "לכנס מכון שלם של ת"ח, חברו [חבר?] עובדים ועוזרים לעבד לשפר ולשכלל - להוציא לאור את כל החומר הענקי הנאסף ונצבר"), ובין הסיבות הרבות

רודיק, 'ארץ גאולה', ירושלים תשמ"ט, אחרי עמ' 96). בהקשר אחר, הרב אריאלי היה בין המספידים את ר' אברהם יצחק ב"ר שלום נתן רענן, שנפטר בשלהי תשי"ט (לחי ראי, ירושלים תשכ"א, עמ' צ"א).

61. מתוך פרוטוקול הכינוס, 'חיים של יצירה' עמ' 265.

62. יצויין גם כי בכנס שנערך לכבודו של הרב דוב אריה הכהן לוונטל מפילדלפיה, שהתקיים בביתו של הרב פרנק בקיץ תרצ"ו, נשא הרב אריאלי נאום כנציג ישיבת מרכז הרב (שערי ציון שנה ט"ז חוברת ט'-י"ב, תרצ"ז, עמ' נ"ה).

63. כלשונו בשער 'עינים למשפט' קידושין. במקביל, גם ב'כתר תורה - סדר הכתרת הרבנות' [לעיל הערה 31] עמ' 29, הוא חתום כ"מנהל בישיבת מרכז הרב", וכן תיאר אותו גם תלמידו הרמ"צ נריה, במאמר ב'הדר' תרצ"ו, "כאחד מראשי ישיבת 'מרכז הרב' ומנהליה" ('בשדה הראי"ה' עמ' 359).

64. [עד כאן כל הכתוב הוא פרי עטו של המחבר הי"ד בלבד. מנקודה זו, לעתים חסרים קטעי חיבור; ואלה כאמור נכתבו בידי הורי המחבר. תוספות אלה מופיעות בסוגריים מרובעים, בדומה להערת שוליים זו.]

65. נמסר לידי על ידי המשפחה.

שציינן לדחייתו את ההצעה, כתב כי "קשור הנני לישיבה, ובמצב שכזה שאני חושש לעזבה אף לזמן, שלא תגרום לי נסיעתי זאת אי נעימות אח"כ (והמבין יבין)". רמיזתו ברורה: הוא חשש שאם יעזוב את הישיבה אף לזמן מוגבל, כבר לא יתאפשר לו לשוב ולכהן בה כשיחזור.

[אמנם פרוטוקול של ישיבת הנהלה מיוחדת מכ"ז ניסן תרצ"ח שהתקיימה בבית הרב חרל"פ⁶⁶ קבע] כי "חמשת חברי הנהלה (הרב חרל"פ, הרצי"ה, הרב הנזיר, הרב רענן והרב אריאלי) זכותם שווה וכל ענייני הישיבה צריכים להתנהל ע"י כולם".⁶⁷ [אך קרוב לסוף שנת תרצ"ח, כשלוש שנים בלבד לאחר פטירת הראי"ה, פרצו חוצה מתחים שבין חברי הנהלה, בפסק דין של הרבנות הראשית,⁶⁸ והיא הכריעה בעד הרב אריאלי. במכתב חריף מה' אב תרצ"ח לרב יעקב משה חרל"פ ולרב דוד כהן 'הנזיר', הביע הרב איסור לזמן מלצר מחאה על היתר שהעניקו לעורך דין מטעם הישיבה לפנות לערכאות, לשם ערעור על פסק הדין של הרבנות הראשית בעניין סכסוך הנהלת הישיבה עם הרב אריאלי.⁶⁹

[משנת] תש"ח והלאה, הלך ונעלם מקומו של הרב אריאלי בישיבה.⁷⁰ במקביל [אלה היו] גם שנות דשדוש ארוכות של הישיבה עצמה, שהייתה אז קבוצה של עשרות מעטות של תלמידים מרקעים שונים וגילאים שונים, שקיימו מידה נמוכה של לכידות

66. הרב יוחאי רודיק, "ישיבת מרכז הרב: התפתחותה ומגמותיה החינוכיות (תרפ"א-תשמ"ב)", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה תשנ"ה [להלן: "ישיבת מרכז הרב"], עמ' 140.

67. הוא [הרב רודיק, ראו בהערה הקודמת] מפנה גם להודעה בעלת תוכן דומה שפורסמה ב'הבוקר' י"ד סיוון תש"א (9.6.41), בחתימת הגרצ"פ, הרב קלמס והרב יוסף הלוי.

68. [למרב הצער, לא נמצא פרוטוקול דין התורה בארכיון הרבנות הראשית, כך שחסרים פרטים לגביו].

69. המכתב, שהיה בעזבונו של הרי"מ חרל"פ, נמכר הועמד למכירה בכסלו תש"ע על ידי בית המכירות 'אסופה', פריט מס' 508.

70. [הערת הורי המחבר: בשנת תש"ח התגלעה מחלוקת בישיבת מרכז הרב בנוגע לגיוסם של בחורי ישיבות, כאשר הרב אריאלי והרב חרל"פ התנגדו, והרצי"ה תמך. גם בנוגע לכך אסף בננו מקורות, כולל דברי פרופ' נחום רקובר במאמר בשמעתין גליון 184 (תשע"ג): "כן הראה [הרב אריאלי] את הערותיו על מה שנכתב בעינים למשפט השלם על בכא בתרא, בדבר 'רבנן לא צריכי נטירותא' והשלכתם על גיוס בני תורה למלחמה, והרב צבי יהודה העיר הערות רבות בשולי הדף לסתירתם".]

חברתית.⁷¹ שקיעתה של הישיבה ממילא הביאה את הרב אריאלי להפנות את עיקר זמנו ומאמציו לעיסוק בכתיבת ספריו.

ההרכב החברתי של הישיבה וראשיה

לעניות דעתנו, כדי להבין את הסיבה להתרחשויות הללו אין להסתפק בחקירת הנעשה בין כותלי ישיבת מרכז הרב בשנות החמישים והשישים, אלא יש להידרש למציאות החברתית-אידיאולוגית בעולם הישיבות שלפני השואה, ובתמורות שהתרחשו בו בעקבותיה, תוך התמקדות בשורשי ישיבת מרכז הרב וברקע ממנו בא הרב אריאלי. באמצעות הסקירה הרחבה שלהלן⁷² אנו מקווים להבהיר את הגורמים להפחתת מעורבותו של הרב אריאלי בישיבת מרכז הרב, וממילא את הסיבה לדחיקתו היחסית מתודעת חוגי הישיבה, עליה הארכנו את הדיבור בראשית המאמר.

ישיבת מרכז הרב נוסדה כאמור בקיץ תרפ"ג; באמצע תרפ"ה כבר למדו בה כחמישים בחורים, ומתפ"ז ואילך עמד מספר תלמידי הישיבה על שמונים בקירוב.⁷³ לכשננתח את הרכב התלמידים בישיבה, נמצא ששלוש קבוצות-אוכלוסייה שונות, בעלות מאפיינים חברתיים ואידיאולוגיים נבדלים - בעיקר על ציר הפתיחות-סגירות לטלטלות הזמן - הרכיבו באותן שנים את תלמידי הישיבה:

הקבוצה העיקרית, ממנה באו הרוב הגדול של תלמידי הישיבה, היא יהודי מזרח אירופה - רוסיה ופולין, הרכיבו היהודי הגדול בעולם דאז; קבוצה זו התאפיינה בין

71. [ראה 'ישיבת מרכז הרב' עמ' 139, שם הרב רודיקן] מציין את האפשרות שמעמדו של הראי"ה בעיני השלטונות אפשר לו להשיג כמות רבה יחסית של סרטיפיקטים עבור תלמידים בישיבה, ואילו לאחר פטירתו הצטמצם בהרבה מספר התלמידים שהגיעו לישיבה ממזרח אירופה. זאת כמובן מלבד מה שארבע שנים לאחר מכן פרצה מלחמת העולם השנייה והזרם שהפך לטפטוף נפסק כליל. [הוא אינו מציין כגורם למצבה הירוד של הישיבה את חילוקי הדעות הקשים בהנהלת הישיבה, אך] בעמ' 124-142 כותב כי "מאבק התנהל אמנם בין הרב צבי יהודה קוק, בנו של הרב, לבין משפחת הרב חרל"פ, אולם פער הגילאים, הסמכותיות וההיקף התורני הכריעו לטובת הרב חרל"פ", וכן: "בתקופת המלחמה כמעט לא היו תלמידים בישיבה, וגם לאחריה לא רבים חזרו אליה - כ-10-20 תלמידים בלבד" (עמ' 157, שם). בסיכום הדיון (עמ' 169) הוא מעיר אגב אורחא הערה השוואתית חשובה: גם ישיבת תורת חיים, שלפני מלחמת העולם הראשונה הייתה אחת משתי הישיבות החשובות ביותר ביישוב הירושלמי הישן (לצד עץ חיים), החלה לדרוש לאחר פטירת הרב יצחק ווינוגרד (תרע"ג), ותהליך השקיעה התחזק עם פטירת הרב זרח אפשטיין (תרצ"א) עד שאיבדה כמעט לחלוטין את מעמדה ההיסטורי ונעשתה לעוד אחד מבין הרבה מוסדות של לימוד תורה שהתקיימו בירושלים.

72. [אשר למרבה הצער לא זכינו למלואה].

73. מקורות לנתונים אלה ראה במאמר הנזכר לעיל (בהערה 5), הערה 34.

השאר בגיוון גדול של הרכב חבריה, פתיחות מסויגת ונורמות מודרניות מבית מדרשן של ישיבות המוסר.

הקבוצה השנייה, ממנה באו חלק קטן מתלמידי הישיבה, היא היישוב הישן – בפרט בירושלים, ושאר 'ערי הקודש'; קבוצה זו התאפיינה בין השאר בתודעה אורתודוקסית חזקה של שמירה על העבר, בהשפעת האידיאולוגיה ה'הונגרית' שהייתה בעלת נוכחות בולטת בירושלים.

הקבוצה השלישית, והזעירה ביותר במספר נציגיה בישיבה ובמשקלם, היא היישוב החדש בארץ ישראל – הן אלה שחיו בו בפועל, אך יותר מכך אלה שהזדהו עמו וראו עצמם כחלק ממנו (המזרחי). קבוצה זו התאפיינה בין השאר בתודעה לאומית גורפת והזדהות עם התנועה הציונית.⁷⁴

היחסים הכמותיים בין הקבוצות הללו בתוך ישיבת מרכז הרב, הם שקבעו למעשה את פניה ואופיה של הישיבה באותן שנים. לכן, היות שהרוב הגדול של התלמידים הגיע כאמור ממזרח אירופה – מפני ששם היה מאגר בחורי הישיבה הגדול בעולם – הייתה הישיבה דומה מאוד מבחינה חיצונית לישיבות סלבודקה-חברון ולומז'ה-פתח תקוה, ששאבו אף הן את רוב ככל תלמידיהם מאותו מאגר.⁷⁵ כוחה של חלוקה זו והשלכותיה, יפה במידת-מה⁷⁶ גם באשר לארבעת האישים שהרכיבו את סגל ההוראה בישיבת מרכז הרב – הרב יעקב משה חרל"פ, הרב דוד כהן 'הנזיר', הרב צבי יהודה הכהן קוק והרב יצחק אריאלי:

74. ישנה קבוצת אוכלוסייה נוספת וחשובה, הנבדלת מבחינה גיאוגרפית, והיא – יהודי ארצות הברית, שאף מהם הגיעו תלמידים לישיבת מרכז הרב; אולם בחרנו שלא להחשיבם כקבוצה סוציולוגית נפרדת, שכן בשל היותה חברת-הגירה שטרם נוצרו לה מאפיינים מגובשים דיים (יודגש – כוונתנו לחתך האוכלוסייה המסוים שממנו נשלחו תלמידים לישיבה), ניתן למעשה לזהות את חבריה לפי שלושת הקבוצות האמורות: יש מהם שהתאימו באופיים ואורחותיהם ליהודי מזרח אירופה, יש מהם שאחזו בהשקפות זהות לבני היישוב הציוני החדש, ויש מהם – אמנם מעטים מאוד – שדמו במידה רבה ליישוב הישן וליהודי הונגריה וסביבותיה.

75. ואף מספר תלמידיהן באותן שנים היה דומה למדי; בשונה מן הישיבות הגדולות שבמזרח אירופה, הישיבות שבארץ ישראל לא יכלו באותה תקופה להחזיק מספר גדול יותר של תלמידים, בעיקר מטעמים כלכליים. לדמיון בין ישיבת מרכז הרב לחברותיה תרמה העובדה שבשלב מסוים הועמד בראשה רב מפורסם ממזרח אירופה: הרב אברהם אהרן בורשטיין מטברג, שכיהן כראש הישיבה משלהי חורף תרפ"ה ועד לפטירתו ממחלה בכסלו תרפ"ו. לפרטים אודות כהונתו בישיבה, ראה במאמר הנזכר לעיל (בהערה 5).

76. תוך ידיעה הכרחית שקטלוג סוציולוגי מסוג זה הינו פשטני ומוגבל מטבעו – ועם זאת יש בו מן האמת, וניתן להפיק ממנו תועלת מרובה.

הרב חרל"פ היה ללא ספק תוצר מובהק של היישוב הישן; אביו היה דיין בכיד"צ המהרי"ל דיסקין, ורבו בצעירותו (הרב צבי מיכל שפירא) היה אף הוא תלמיד המהרי"ל. מאוחר יותר, בהיותו אברך צעיר, פגש הרב חרל"פ את הראי"ה, נדבק בו ונעשה לתלמידו המובהק, ובכך הלך בדרך ייחודית, אולם במקרה שלו הדבר לא שינה את קווי דמותו הבסיסיים שנוצקו בבית גידולו.

הרב 'הנזיר' גדל אמנם במשפחה ליטאית שורשית, ולמד בישיבות ראדין וסלבודקה, במסלול זהה לרוב בני הקבוצה המזרח אירופית (הנ"ל); אך בהמשך הוא פנה לנתיב האקדמי, ובמקביל פילס לעצמו דרך ייחודית מאוד, שאינה מאפשרת לקטלג אותו באופן פשוטני. עם זאת, ניתן להסכים שמקומו על ציר הפתיחות-סגירות היה דומה לזה של קבוצת היישוב החדש.

הגדרתו של הרצי"ה קוק אף היא משימה מורכבת למדי. את ילדותו עשה בלטביה, כשמלבר החינוך המסורתי למד שפות אירופיות, בהמשך עלה עם אביו לארץ ולמד זמן-מה בישיבת 'תורת חיים' הירושלמית, מוסד ידוע ביישוב הישן, אך את עיקר גידולו עשה ביפו - מרכז החיים של היישוב החדש. במידה ידועה ניתן למקמו - עדיין, בשלב זה - בין הקבוצה המזרח אירופית לבין קבוצת היישוב החדש.

הרב אריאלי, כמו הרב חרל"פ, היה אף הוא דמות אופיינית לבני היישוב הישן בירושלים; את התפנית המשמעותית בחייו עשה - כמו רבים מחבריו ואנשי עירו - עם בואו של הראי"ה לירושלים בשלהי תרע"ט.

ובאשר לראי"ה עצמו, גדלותו בהקשר זה היתה לא רק בכך שידע להכיל ולקלוט את המרכיבים השונים של תתי-החברות היהודיות למיניהן, אלא גם בכך שהיה מסוגל להוות אבן שואבת עבור אנשים מרקע כה שונה ומגוון, כמומחש במעגלים השונים של תלמידיו (הקרובים וקרובים פחות).

[עד כאן]

[השלמה⁷⁷]

דמותו ופועלו של הראי"ה כגדול-תורה ומנהיג ציבור, שיקפו מצד אחד שמירה על המסורת המפוארת של הנהגה רוחנית קלאסית כבדורות עברו, הכוללת דגש ברור על ההווה התורנית-ישיבתית, ומצד שני הענקת לגיטימציה מסוימת לזרמים חלוציים

77. [קובץ זה אשר עוסק בתהליך היפרדות החברה האורתודוקסית בארץ ישראל לשתי חברות נבדלות, נמצא במחשבו של המחבר הי"ד. נראה שהוא נועד למאמר נוסף בעניין שכתובי היסטוריה במשפחות תלמידי הרב קוק כמפתח להבנת הדיכטומיה החרדית-דתית בארץ ישראל. יש בו ניתוח מקיף העשוי להבהיר את הגורמים להפחתת מעורבותו של הרב אריאלי בישיבת מרכז הרב, וממילא את הסיבה לדחיקתו היחסית מתודעת חוגי הישיבה, ולכן החלטנו לצרפו למאמר הנוכחי].

והארת פנים לתנועות תרבותיות צעירות שהחלו לפעול במזרח אירופה ובארץ ישראל. כל זאת מתוך השקפה ייחודית על מצבו של הדור החדש ומשמעות השינויים המתחוללים בעם ישראל.

רעיון 'האחדות הכוללת' אותו פיתח הראי"ה, התבטא היטב גם בחיי המעשה: הוא גילה תמיכה ושיתוף פעולה בו-זמנית עם תנועות מנוגדות דוגמת 'אגודת ישראל' (האירופית) ו'המזרחי', תוך שהוא נמנע מלהזדהות כמוצהר עם קבוצה אחת מסוימת. שאיפתו במישור הזה הייתה לאחד את המחנה האורתודוקסי כולו, על כל מפלגותיו, תחת תנועת-גג אחת - 'דגל ירושלים' (ראו להלן). באופן דומה, ישיבת 'מרכז הרב' בראשותו שימשה כתובת לתלמידים ממגוון רחב של רקעים תרבותיים ואידיאולוגיים, יותר מכל ישיבה אחרת באותו דור: זה לצד זה למדו בה בחורים מ'היישוב הישן' ומ'היישוב החדש'; ילידי אמריקה לצד יוצאי מזרח אירופה; צעירים בעלי רקע חלוצי-ציוני לצד צאצאי משפחות ירושלמיות ותיקות; בני חצרות חסידיות לצד בחורים ממוצא 'מתנגדי' - ויחד עם זאת השכיחה הישיבה לשמור על איוון חברתי, כאשר החלק הארי של תלמידיה הגיע מן המאגר הגדול של יהודי רוסיה ופולין. הפרופיל של אלה האחרונים, בכל חתך חברתי, היה זהה לחבריהם תלמידי ישיבות 'חברון' ו'לומז'ה' שעלו באותן שנים מליטא לארץ ישראל.⁷⁸

גם בקרב סגל הרבנים של ישיבת 'מרכז הרב' בתקופת הראי"ה, התקיים [כאמור] מגוון אידיאולוגי ותרבותי יחיד במינו: בכיר הרמ"ים, הרב יעקב משה חרל"פ, היה תוצר מובהק של היישוב הירושלמי הישן ואישיות קבלית ייחודית; הרב יצחק אריאלי, המשגיח, היה אף הוא בן היישוב הישן ובפועלו בלטו בעיקר הקווים הלמדניים הקלאסיים; בנו של הראי"ה, הרב צבי יהודה הכהן קוק ששימש כר"מ וכמנהל, היה דמות רבת פנים, שספג השפעות מגוונות לאורך התבגרותו בלטביה, ירושלים ובעיקר היישוב החדש ביפו; הר"מ הנוסף, הרב דוד כהן 'הנזיר', אישיות יוצאת דופן כשלעצמה, התחנך בישיבות ליטא אך פנה לנתיב האקדמי-פילוסופי ופילס לעצמו דרך מיוחדת ואזוטריה; הרב אברהם אהרן בורשטיין, שכיהן זמן קצר כר"מ בכיר,⁷⁹

78. טרם נערך מחקר סוציולוגי משמעותי על תלמידי ישיבת 'מרכז הרב' בתקופת הראי"ה; אך כבר הראה ידידי שמריה גרשוני, במאמרו 'רבי שמעון שקופ זצ"ל וכהונת ראש ישיבת 'מרכז הרב' - מסורות ועובדות' (המעין תשרי תש"ע, שנה נ' חוברת א', עמ' 96-79; ראו בפרט הערה 44) כי התקיים מעבר סדיר ושוטף של תלמידים בין ישיבת 'מרכז הרב' לבין שאר הישיבות הליטאיות דאז. יש להדגיש כי מקרים ספוראדיים של תלמידים מעולמות מנוגדים, ניתן למצוא ברוב ישיבות אותו דור - אך ב'מרכז הרב' היתה זו תופעה עקבית ובעלת נוכחות בולטת. ראו: חיים של יצירה, עמ' 259-261.

79. ראו מאמרי: 'עוד בענין הרב מטברג ומרכז הרב', המעין ניסן תשע"א, שנה נ"א חוברת ג', עמ' 85-89.

היה מייצג אופייני של עולם הישיבות הליטאי הישן. לכל זאת נוספה, כמובן, דמותו של הראי"ה עצמו.

ניתן אפוא לומר כי ישיבת 'מרכז הרב', תלמידיה ורבניה, כמו גם מוסדות מקבילים דוגמת מכון 'הרי פישל' (שנוסד בתרצ"ג) ותופעות נוספות בחוג מקורביו של הראי"ה, היטיבו לשקף את דמותו רבת-האנפין. קביעה זו יפה, וביתר שאת, באשר לחוג הרחב של תומכי הראי"ה, שנמנו על קבוצות שונות מבחינה חברתית ודתית באירופה, בארץ ישראל ובירושלים גופה: ביניהם היו חלוצים, אקדמאים ובעלי אוריינטציה מודרנית מחד גיסא, כמו גם רבים מאנשי היישוב הישן מאידך גיסא. הזדהותם של אלה האחרונים עם הראי"ה נבעה לאו דווקא מהפנמת הגותו החדשנית או מהשקפה ציונית אקטיבית, אלא מדמותו הרוחנית הכריזמטית, מגדלותו בתורה ומפועלו הרחב לחיזוק יסודות היהדות בארץ ישראל. הראי"ה קוק, בחייו שלו, הצליח אפוא להכיל תחת חוג השפעתו צדדים רבים ומגוונים, ולעיתים אף סותרים, של הקיום האורתודוקסי.

היווצרות זיהוי מפלגתי לדמותו של הראי"ה

אולם זמן קצר לאחר פטירת הראי"ה השתנו הדברים. מגמה רבת-משמעות החלה להסתמן: בתוך שנים מעטות הלכו מורשתו ומשנתו של הראי"ה ונעשו מזהות יותר ויותר עם תנועת 'המזרחי' וענפיה שבארץ ישראל.⁸⁰ אכן, גם בחיי הראי"ה התקיים קשר הדוק וחיובי בינו לבין תנועת 'המזרחי' ומנהיגיה, אך בפרספקטיבה כוללת היה מדובר במערכת יחסים מורכבת, שלצד הערכה הדדית כללה גם מחלוקות אידיאולוגיות ומעשיות שונות;⁸¹ מנהיגי 'המזרחי' מצאו בראי"ה מנהיג לאומי ותורני

80. במונח 'המזרחי' אין כוונתי למונח הארגוני המצומצם; מונח זה נקט רק בלית ברירה, בהיעדר הגדרה שימושית אחרת לייצוג קבוצת ההשתייכות הציונית-דתית. ככלל יש להיזהר ממיפוי החברה היהודית של אותו דור בסטריאוטיפים מפלגתיים בלבד; אחוזים ניכרים ממנה היו עשויים להתאים לפרופיל חברתי המזוהה בהיסטוריוגרפיה המודרנית עם מפלגה מסוימת, ויחד עם זאת להחזיק באידיאולוגיה שאינה מזוהה בהכרח עם מפלגה זו - או להפך. כזכור, התזה שבמאמר הנוכחי מיוסדת על הטענה כי עד סביבות קום המדינה, הגבולות בין המחנות השונים בציבור האורתודוקסי לא היו אחידים.

81. ראו בין השאר: יוסי אבנרי, 'הרב אברהם יצחק הכהן קוק וזיקתו המעשית לציונות הדתית', בתוך: מאה שנות ציונות דתית, כרך ראשון - אישים ושיטות, רמת גן תשס"ג, עמ' 41-77; דב שוורץ, הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 56-66; שולמית אליאש, 'הרבנות הראשית ו'המזרחי' בתקופת המנדט', קתדרה, גיליון 37, תשמ"ו, עמ' 123-148; מנחם פרידמן, חברה ודת, ירושלים תשל"ח, עמ' 161-167. ראו גם: חיים זוהר, 'הרא"מ ליפשיץ, קברניט החינוך הדתי-לאומי בראשיתו: מבט על רקע אירועי זמנו ועל יחסיו עם הראי"ה קוק', מים מדליו גליון 19-20, תשס"ח-תשס"ט, עמ' 263-306.

דגול, אך רובם לא ראו את עצמם ככפופים בהכרח לדעתו או מחויבים לדרכו בפועל.⁸² בדור שלאחר פטירתו, לעומת זאת, אימצה תנועת 'המזרחי' - על התנועות והארגונים השונים שנסתעפו ממנה: הפועל המזרחי, בני עקיבא ועוד - ביתר שאת ובשתי ידיים את דמותו ומורשתו של הראי"ה (כפי שעוצבו מעתה על ידה), והכתירה אותו כמורה הדרך הרוחני הנערץ, תוך עמעום האמביוולנטיות שהתקיימה בעבר ביחס לכך.⁸³ הדבר אמנם לא נעשה באופן עקבי ושיטתי, אלא בצורה אינטואיטיבית בעיקרה, אך התוצאה היתה שאותם פערים וחילוקי דעות שהבדילו בין דרכו של הראי"ה לבין 'המזרחי' בהיותו בחיים, הושכחו במהרה לאחר פטירתו, וכך נוצר תוך פחות מעשור אותו זיהוי מפלגתי מצומצם שהראי"ה כה השתדל להימנע ממנו.⁸⁴

82. בהקשר הפולמוס סביב השתתפות נשים בבחירות בתר"פ, שהינו אחת הדוגמאות המובהקות לעימות של 'המזרחי' עם הראי"ה, מצטטים פרידמן (לעיל הערה 81, עמ' 166) ואבנרי (לעיל הערה 81, עמ' 56) דברים בוטים מפי ר' יהודה ליב מיימון, שהוטחו לטענתם בכיוון הראי"ה: "בענייני איסור והיתר [...] נשאל את הרבנים, אבל בענייני החיים שבשוק עליהם לשאול אותנו". אולם בדיקת המקור (דאר היום א' אייר תר"פ, שנה ב' גליון 160, עמ' 2) מגלה כי הדברים כונו כלפי "הקנאים שבחרדים" דווקא. והשוו דברי הפיוס שהשמיע רי"ל מיימון עם הקמת הרבנות הראשית בתרפ"א (גאולה בת יהודה, "יסוד הרבנות הראשית - והמזרחי", בתוך: ספר הציונות הדתית, כרך א' עמ' 410). אף על פי כן, דומה כי אכן יש בכך שיקוף מסוים של הפער ששרר בין הראי"ה לרי"ל מיימון (השוו מכתב הראי"ה לאחרון מחנוכה תרפ"ו: אוצרות הראי"ה, ראשל"צ תשס"ב, חלק א' עמ' 431). כך או כך, ביקורת בוטה כלפי הראי"ה אכן הושמעה בהקשרים שונים מצד חלק מאנשי הציונות הדתית דאז, דוגמת יהושע רדלר-פלדמן [ר' בנימין] בפולמוס הנזכר בתר"פ (ראו אצל פרידמן, שם), או שמואל חיים לנדוי (שח"ל) בפרשת חוקת הקהילות ו"כנסת ישראל" (אבנרי, שם עמ' 65).

83. ממחישים זאת היטב דברים שכתב לימים לא אחר מאשר רי"ל מיימון הנזכר: "איזה קשר מסתורין היה קיים בין ובין המזרחי. הוא היה רבינו ואנו תלמידיו, היינו שותים בצמא את דבריו [...] ואנו, כבנים נאמנים לאברהם וליצחק שהלכו יחדיו אל העקידה, נשאנו את העצים באהבה והכנעה" (הראי"ה - רבי אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשכ"ה, עמ' קט"ו). בפועל, כאמור, הגם שאנשי הציונות-הדתית של אותו דור אימצו בחום את הגותו הכללית של הראי"ה, רבים מהם לא ראו את עצמם מחויבים לשיטתו המעשית ולהדרכותיו אלא במידה שהללו היו נוחות להם ותאמו את השקפותיהם. ראו גם: יוסי אבנרי, 'הראי"ה קוק - תדמית בתהליכי התגבשות', בר-אילן כ"ח-כ"ט, תשס"א, עמ' 161-187.

84. אופייניים הם הדברים שכתב ר' מאיר בר-אילן בקיץ ת"ש: "דגל ירושלים, זו ההסתדרות שעלתה במחשבה לפני הרב קוק ז"ל ולא התגשמה במעשה, וכל התכנית שלה כאשר היא מותווה ב'מטרת דגל ירושלים' - מוצאת לפועל כיום בהסתדרות המזרחי!" (חזון הגאולה, ירושלים תש"א, עמ' י'). דוגמה למגמה דומה בדור האחרון, היא הערך המונומנטלי (166 עמ') שהוקדש לראי"ה באנציקלופדיה של הציונות הדתית, כרך חמישי, ירושלים תשמ"ג:

הנסיבות שאפשרו היווצרות כה מהירה של זיהוי דמותו של הראי"ה עם חוג 'המזרחי', כרוכות בין השאר בכשלונו של חזון 'דגל ירושלים' שהגה הראי"ה בתקופת שהותו בלונדון. הסתדרות זו, בשנות פעילותה המעטות, לא הצליחה להפוך לארגון-גג של המחנה האורתודוקסי כפי שחפץ מייסדה;⁸⁵ משמעות הכישלון הייתה, למעשה, שהראי"ה נותר ללא גוף ארגוני שיבטא את דרכו הייחודית, יעניק לה נוכחות קבועה במישור הציבורי וינחיל אותה הלאה לדור הבא. המוסדות שהוקמו סביב הראי"ה בתקופת פעילותו בירושלים, דוגמת הרבנות הראשית ו'מרכז הרב', ייצגו אמנם את דמותו ומשנתו כל עוד הוא עמד בראשם, אך לא היה בהם כדי לממש את פוטנציאל ההובלה של זרם ציבורי רחב ומרובה-גוונים.⁸⁶

נוספה לכך העובדה שבין כל הציבורים וחוגי האוכלוסייה שעמדו תחת השפעתו של הראי"ה בארץ ישראל, הזרם המאורגן והפעלתני ביותר היה ללא-ספק זה של תנועת 'המזרחי' לענפיה השונים. אחוז מכריע מבין האנשים שפעלו להנציח את מורשת הראי"ה בשנים שלאחר פטירתו, באמצעות הוצאת ספרים ופרסומים, הקמת מכונים, גופי חינוך ועוד, בא מקרב שורות 'המזרחי' או היה מזוהה פוליטית עם ציבור תומכיה. ניתן לציין את הקמת 'מוסד הרב קוק' בידי ר' יהודה ליב מיימון (תרצ"ו), מי שגם ערך את פרויקט 'אזכרה' בן חמשת הכרכים (תרצ"ז-תרצ"ח); את הקמת 'חוג הראי"ה' (ת"ש) אשר רוב המשתתפים בו היו מזוהים עם פעילי הציונות הדתית;⁸⁷ את מפעלו החינוכי של הרב משה צבי נריה, 'נציגו' המפורסם של הראי"ה בתנועת 'בני עקיבא', שאף הקים על שמו את ישיבת כפר הרא"ה (ת"ש); ויוזמות נוספות. כל זאת כאשר באגפים אחרים של חוג תומכי הראי"ה שרר כמעט ואקום בכל הנוגע להנצחת זכרו והנחלת מורשתו לדור הבא; זאת בפרט בין יוצאי 'היישוב הישן' בירושלים, שפעלו במסגרות החברתיות המסורתיות וגילו נטייה פחותה להימנות על תנועות וארגונים צעירים המובילים פרויקטים בעלי אופי מודרני-חדשני.

לאורך כל הערך חוזרים ונשנים מאמצים גלויים להרגיש את מקומה וחשיבותה של תנועת 'המזרחי' בתולדות הראי"ה ופועלו.

85. ראו בין השאר: יוסי אבנרי, 'דגל ירושלים', בתוך: בשבילי התחיה כרך ג', עמ' 39-58.

86. זאת מלבד שלאחר פטירת הראי"ה התפתחו בהם יריבויות ומאבקים למיניהם על רקע אישי ואידיאולוגי: פיצול תפקידי הרב הראשי לארץ ישראל ורבה של ירושלים; התמודדות הרב חרל"פ מול הרב הרצוג על הרבנות הראשית; הסכסוך בין מנהיגי ישיבת 'מרכז הרב' בתרצ"ז; ועוד. למאבקים הללו היה כמובן קשר ישיר לתהליכי הפיצול בתוך חוג הראי"ה, כמתואר בפרק הנוכחי.

87. חיים ליפשיץ (עורך), במעגלי חוג הראי"ה, ירושלים תש"ו, עמ' מ"ז. ראו גם: הרב נריה גוטל, 'פרוטוקול האגודה להוצאת כתבי הרב קוק - מסמך', סיני קכ"ו-קכ"ז, ירושלים תשס"א, עמ' ש"מ-שנ"ג.

כך נעשתה דמותו של הראי"ה קוק מזוהה עם הגופים הרשמיים של הציונות-הדתית הממוסדת. מציאות זו לא הותירה מקום בחוג הראי"ה עבור אותם בני היישוב הישן שנמנו בשעתו על חסידיו, אלא אם הוכיחו הזדהות אקטיבית עם האידיאולוגיה הציונית-דתית. במידה שגילו עמדה פסיבית יותר בשאלות הזמן - דבר שאפיין חלק ניכר מבני ירושלים - הלכה ונשללה מהם היכולת להוסיף ולהיחשב כחלק מההולכים בדרכו של הראי"ה.

קליטת חלקים מחוג הראי"ה במחנה החרדי

במקביל, בחלקים אחרים של החברה האורתודוקסית הסתמן תהליך הפוך. בדורו של הראי"ה, 'אגודת ישראל' האירופית (להבדיל מזו הירושלמית) השכילה להתנהל - תחת הנהגתו הרוחנית של האדמו"ר הרב אברהם מרדכי אלטר מגור - בצורה זהירה ומפשרת כלפי המאבקים הרעיוניים והבין-חוגיים בארץ ישראל; אולם מאוחר יותר, וככל שמרכז הכובד של הקיום היהודי נטה לכיוון ארץ ישראל, כך הגוש המרכזי בציבור החרדי במזרח אירופה, המזוהה עם 'אגודת ישראל', הלך והתכנס לעבר זיקה מוצהרת ובלעדית לחוג ממשיכי דרכו של הרב יוסף חיים זוננפלד, מי שנחשב למנהיג מחנה יריביו של הראי"ה בארץ ישראל.⁸⁸ ביטוי נוסף לתזוזה זו היא ההשפעה ההולכת וגוברת שנודעה להגות האנטי-ציונית החריפה של הרב אלחנן בונם וסרמן דווקא בדור שלאחר מותו (על קידוש ה'), בעוד שבמימי חייו ייצגו עמדותיו לא פעם דעת מיעוט בלבד.⁸⁹

בשלב זה, בשנות הארבעים של המאה העשרים, לבשו ההבדלים האידיאולוגיים בין החוגים צביון חיצוני הולך וגובר, והלגיטימציה להשתייך מבחינה תרבותית וחברתית

88. הדיון בצד הזה של התהליך חורג ממסגרת המאמר. ראו בין השאר: פרידמן (לעיל הערה 81), פרק חמישי, ובפרט עמ' 145; שם נידונה היחלשותה של קבוצת המתונים בארץ ישראל, שקיומם היה "בכחינת אנאכרוניזם, והם המשיכו להתקיים בעיקר בזכות מעמדו של הרב קוק", למול התחזקותם הפוליטית של חוגי 'אגודת ישראל' הירושלמית. תיאור בהיר ותמציתי של ההתרחשות הזו נוסח על ידי ר' מנחם פרוש, צאצא למשפחה ירושלמית שבתקופת הראי"ה התפלגה בין תומכי הראי"ה למתנגדיו: "רק אחרי פטירת הרב קוק נשתנו לאט לאט פני הדברים, ועם כינון מדינת ישראל ובגלל הבעיות שהתעוררו נוצרה הזית אחת, ועד מהרה נשכח המשקע של הנוהים אחרי הרב קוק זצ"ל" (שרשרת הדורות בתקופות הסוערות, ירושלים תשס"א, כרך א' עמ' 209. וראו כרך ג' עמ' 430).

89. ניתן להזכיר בקיצור נמרץ את הביקורת שנמתחה עליו בידי גיסו הרב חיים עוזר גרודזינסקי בנושא המעורבות מרחוק בענייני ארץ ישראל; את וויכוחו עם החזון איש ור' איסר זלמן מלצר בשאלת פעילות הרבנים במסגרת 'הועד הלאומי'; את הימצאו במיעוט ב"כנסיה הגדולה" השלישית של אגודת ישראל בשאלת היחס העקרוני להקמת מדינה יהודית (שומרת מצוות); וכאמור, אין כאן המקום להאריך.

למחנה האחד תוך הבעת הזדהות רעיונית עם מי שנחשב למייסדו של המחנה האחר, הלכה והתמעטה. ומשעה שבלית-ברירה עמדה על הפרק הכרעה בין אידיאולוגיה פרו-ציונית או על כל פנים השקפה מתונה על התהליכים הלאומיים המתחוללים בעם ישראל, ברוחו של הראי"ה, לבין שמירה על אורח החיים בצביונו הישן וחינוך מסורתי ברוח 'ישראל סבא', בסגנון תרבותי שהוסיף להשתמר בחברה החרדית בלבד, רבים מבין תומכיו-מלפנים של הראי"ה בחרו באפשרות השנייה. מעטים בלבד בחרו להחזיק באידיאולוגיה ציונית תוך פעילות במסגרת החברה החרדית-ליטאית, או לחלופין לפעול במסגרת החברה הדתית-לאומית תוך אחיזה פרטית באורח החיים החרדי; לא תמיד, כמובן, הצליחה בחירתם המורכבת להחזיק מעמד גם בדור השני או השלישי.⁹⁰ זהו הרקע לכך שלא מעט מן האישים שהיו מקורבים בשעתו לראי"ה (כולל הרב מרדכי אילן והרב יצחק אריאלי שנידונו [במאמרי הקודם]), שלחו לימים את רוב ילדיהם ללמוד בישיבת פוניבז' בכני ברק או בישיבת 'חברון' הירושלמית, ולא בישיבת 'מרכז הרב' או ישיבות אחרות בעלות זיהוי דתי-לאומי שנוסדו בתקופה הרלוונטית דוגמת 'כרם ביבנה' (תשי"ג), ואף לא באופציות ביניים דוגמת ישיבת קלצק/הדרום כפרדס-חנה/רחובות (תש"ז).⁹¹

זהו המפתח להבנת קיומה ותפוצתה של התופעה שהצגנו, של אישים שהשתייכותם הנוכחית במחנה החרדי מקשה עליהם להשלים עם העובדה שאבותיהם וזקניהם נמנו בשעתו על חוג תומכיו ומקורביו של הראי"ה קוק. זהו גם המפתח להבנת שורה ארוכה של תופעות היסטוריות שהתקיימו על קו התפר החברתי שבין המחנה החרדי למחנה הדתי-לאומי: זהו המפתח להבנת דשדושה של ישיבת 'מרכז הרב' בתקופת הנהגתו של הרב יעקב משה חרל"פ;⁹² זהו המפתח להבנת היווצרותן של אופציות

90. די אם נזכיר מספר משפחות ירושלמיות, שבימי הראי"ה קוק זהו בין תומכיו המובהקים אך למן שנות הארבעים או החמישים של המאה כבר לא נחשבו כמשתייכות לחוג ממשיכי דרכו: אויערבך, אלישיב, וולדנברג ועוד. אותם מבני המשפחות הללו שהספיקו להכיר אישית את הראי"ה או לפעול במסגרת חוגו, לא נטשו את ההערכה לדמותו ופועלו ולעיתים אף חלק מההשקפות המזוהות עמו, אך הביטוי הפומבי לעניינים הללו הלך ופחת עם השנים - בטור מקביל למידת הלגיטימיות של קיומם בפרהסיה החרדית - ואצל בניהם אחריהם הוא נעלם כמעט לחלוטין. התפתחות דומה אירעה בדור השני או השלישי אצל רוב בני משפחות זק"ש, פרנק, טוקצ'ינסקי, לוינ ועוד.

91. כמובן, ניתן לתלות זאת גם בסיבות ענייניות דוגמת גודל הישיבה, היקף צוותה, וְתָק קיומה ושיעור קומתם של ראשיה. אך הדבר מעיד לכל הפחות על משניותו של השיקול האידיאולוגי-לאומי, באופן המנוגד לכאורה למצופה מתלמידים מובהקים של הראי"ה.

92. נושא זה טרם טופל במחקר בהיקף מתאים (לעבודה ראשונית ראו: הרב יוחאי רוזיק (לעיל הערה 9), עמ' 138-169. באופן כללי ניתן לתאר זאת כך: מצד אחד, המאגר המרכזי שסיפק בעבר תלמידים לישיבה - יהדות מזרח אירופה - חוסל בשואה; מצד שני, זיהויה של הישיבה עם מורשתו של הראי"ה כפי שעוצבה מעתה בידי 'המזרחי', הרחיק ממנה תלמידים

ביניים פוליטיות, דוגמת 'פועלי אגודת ישראל', ולכשלונו בהמשך; וזהו גם, אם נרצה, המפתח להבנת מקרה המבחן המאלף של יהדות גרמניה האורתודוקסית - שעם עליית רבים מבניה לארץ במהלך שנות השלושים, התפלגו הם במידה כמעט שווה לציבור הדתי ולציבור החרדי, גם כאשר היה מדובר באחים בני אותה משפחה. אם ננקוט במונחים סטריאוטיפיים, הרי שבשעה שיוצאי יהדות זו, שגדלו על ברכי שיטת 'תורה עם דרך ארץ' המפורסמת, נחתו בשנות השלושים והארבעים לתוך המציאות האורתודוקסית בארץ ישראל, הם נאלצו לבחור בין מחנה שטען כי ה"תורה" קיימת אצלו בלבד לבין מחנה שטען כי ה"דרך ארץ" קיימת אצלו בלבד. עשור אחד קודם לכן, בימי הראי"ה קוק, הדיכוטומיה הזו טרם נתקבעה, בוודאי לא כשמדובר בראי"ה עצמו - אך מאוחר יותר הוא כבר זוהה, להוותו, עם מחנה מפלגתי, חברתי ותרבותי אחד בלבד.

[עד כאן]

פוטנציאליים מהמחנה החרדי ההולך ומתגבש; ומצד שלישי, התקיים פער בין אופיים ותדמיתם השמרניים של ראש הישיבה וחלק מצוותה, לבין אופייה של אוכלוסיית בני-הישיבה המצומצמת שהתקיימה אז במחנה הציוני-דתי.